

A szociológiai rendszerelmélet államfelfogása^[1]

„Az emberiség európai része röviddel ezelőttig olyan korban élt, amelynek jogi fogalmai teljes mértékben az államra tekintettel formálódtak ki, s amelyben a politikai egység modelljeként az államot előfeltételezték. Az államiság kora most véget ér. Erre nem is kell több szót vesztegetnünk. Vele véget ér az államra vonatkoztatott fogalmak egész felépítménye is, melyet az Európa-központú állam- és nemzetközi jogtudomány négy évszázados gondolati munkával hozott létre. Az államot mint a politikai egység modelljét, az államot mint minden monopólium legbámulatraméltóbbikának, nevezetesen a politikai döntés monopóliumának a hordozóját, az európai forma és a nyugati racionalizmus eme ékességét megfosztják trónjától. Fogalmait azonban, ráadásul mint klasszikus fogalmakat, megtartják... Egykor valóban létezett egy korszak, amelyben az állami és politikai fogalmának azonosítása értelmes volt... Ezzel szemben az állam=politikai egyenlete ugyanolyan mértékben helytelen és félrevezető, mint amilyen mértékben az állam és társadalom kölcsönösen áthatják egymást, s minden eddig államnak számító ügy társadalmivá, és megfordítva, minden eddig »csak« társadalminak számító ügy államivá válik, miként az egy demokratikusan szervezett közösségi szervezetben (Gemeinwesen) szükségzerű módon

[1] Jelen tanulmány az OTKA K 76117 számú kutatási programjának keretében, a Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kara vezetésének a felkérésére készült, a Kar alapításának 15. évfordulója alkalmából megjelenő Jog Állam Politika jubileumi kiadása számára.

A szociológiai és a politikai államfogalom összefüggését tárgyaló tanulmány lényeges pontokon módosított és bővített változata a *Niklas Luhmann politikai államfogalma* című frásnak, amely a Bangó Jenő tiszteletére összeállított kötetben jelent meg. (Vö. Cs. Kiss, 2009, 137–158.) Azon túlmenően, hogy a szinoptikus államelmélet kidolgozására irányuló kutatás menete az államprobléma-értelmezések eredendő perspektivikussága következtében folyamatos változtatásra kényszerít, a tanulmány továbbfejlesztésére mindenekelőtt a Bangó-kötet szerkesztőjének, Karácsony Andrásnak és a magyar Luhmann-recepció kezdeményezőjének és elindítójának, Pokol Bélának az inspiráló megjegyzései ösztönöztek. A tanulmány fogadtatását és továbbgondolását illetően különösen konstruktív volt Pokol Béla kritikája és Luhmann-értelmezése, amely az állam- és politikaelmélet szövegszerű rekonstrukcióján túllépve, de a rendszerelméleti fogalmiságot megtartva, több vonatkozásban is kísérletet tett a luhmanni elmélet belső nézőpontú továbbbírására. (Vö. Pokol, 1999; Pokol, 1991; valamint jelen tanulmány 41. lábjegyzet.) A szinoptikus módszer államtani alkalmazhatóságával, s egyáltalán a szinoptikus államelmélet lehetőségével kapcsolatban kezdeményezett vita (vö. Takács, 2009, Kézirat), ugyancsak a tanulmány továbbbírására késztetett.

bekövetkezik. Ekkor az eddig »semleges« területek – vallás, kultúra, képzés/ nevelés (Bildung), gazdaság – megszűnnek »semlegesnek« lenni a nem-állam és nem-politikai értelmében. A fontos tárgyi területek ilyen jellegű semlegesítődésével és depolitizálódásával szemben polémikus ellenfogalomként jelenik meg az állam és társadalom azonosságát kifejező, egyetlen tárgyi területtel szemben sem közömbös, potenciálisan minden területet megragadó totális állam. A totális államban ennek következtében minden – legalábbis lehetőség szerint – politikai, és az államra való hivatkozás már nem képes arra, hogy a »politikai« specifikus megkülönböztető ismertetőjegyet megindokolja. A fejlődés a 18. század abszolút államától a 19. század semleges (nem-beavatkozó) államán keresztül a 20. század totális állama felé halad. A demokráciának valamennyi, a liberális 19. századra jellemző tipikus megkülönböztetést és depolitizálódást meg kell szüntetnie, és az állam-társadalom (= politikai szemben a szociálissal) ellentéttel együtt ennek a 19. század helyzetének megfelelő szembeállításait és elválasztásait is ki kell küszöbölnie” ...Az állam fogalma előfeltételezi a politikai fogalmát.”

(Carl Schmitt: A politikai fogalma, 8., 15-16.)

A KOMPETENCIA-VITA

Mind az előítéletté sztereotipizálódott félreértéseket, mind a tudatos félreértelmezéseket elkerülendő, még előljáróban, in medias res, szükséges megjegyezni, hogy a tanulmány mottójául választott Carl Schmitt idézetek^[2] nem a 19. század második harmadában divatba jött „állam halála-toposz” egy újabb, kései változatának a megfogalmazását tartalmazzák, és metaforikusan sem utalnak ilyesfajta lehetőségre. Schmitt, a társadalmi-kulturális fejlődés strukturális és szemantikai dimenzióit megkülönböztetve, egyszerűen és félreérthetetlenül azt állítja, hogy az újkori-modern európai jogtudomány jogi fogalmai szemantikailag elavultak, s ennek tényszerűségén az sem változtat, ha klasszikus fogalmakként továbbra is érvényben tartják. Eszerint a jogtudományi államelmélet, és az általa megalapozott közjogi tudományok alapproblémája abban rejlik, hogy fogalmaidat még mindig államra vonatkoztatott módon, vagyis az állam és társadalom megkülönböztetésének a nézőpontjából definiálja, annak ellenére, hogy a 20. században lejátszó, s különösen a szociológia által már pontosan megfigyelt és leírt strukturális változások következtében – melyeket Schmitt „a politikai totálissá válása a demokratizálódás révén” és a „totális állam” formuláival jellemez^[3] – e fogalmiság már alkalmatlanná vált a modernitás új szerkezeti helyzetének az elméleti megragadására. Schmitt tehát a klasszikus államtani-közjogi fogalmak szerkezetileg inadekváttá válásának tényét állapítja meg, és az ideológia gyanújának a megfogalmazásá-

[2] Schmitt, 2002, 8., 15.

[3] „A mai »totális állam«, vagy pontosabban az egész emberi létezés totális politizálódásának oka a demokráciában keresendő.” Schmitt, 2006, 111.

val igazolja a jogtudományi államtan ideológiakritikai alkalmazását (liberalizmus-kritika), amely elkerülhetetlen a fogalomalkotás újra-orientálásra és az államelmélet megalapozása érdekében.

Az államjogi diszciplínák, az alkotmányjog, a közigazgatási jog és a nemzetközi jog tudománya számára megalapozó szerepet betöltő jogtudományi államtan szemantikai elavulását – amely a jogállam-fogalom történelmileg különféle konstrukcióinak uralmában éri el tetőpontját^[4] – Schmitt a szociológia bevonásával kísérli meg korrigálni. A szociológiai szemlélet integrálását Schmitt egy államtani, államelméleti kutatási program keretében valósítja meg, amelynek módszertani szempontból legfontosabb dokumentuma a Politikai teológia, ez a kutatási program a politikai fogalmának és a totális állam és elméletének kidolgozásával voltaképpen le is záródik. A jogtudományi államtan és a szociológia belső, konstitutív összefüggése különösen nyilvánvaló, ha figyelembe vesszük, hogy Schmitt A politikai fogalmában, valamint az azt előkészítő, a párhuzamos és a hozzákapcsolódó írásokban, a politikai fogalma konstrukciójának keretében, bár töredékes és implicit formában, lényegében egy „politikai-egzisztencialista” társadalomelméletet fejtett ki. Schmittnek a jogtudományi államtan újraalapozása keretében kifejtett társadalomelmélete analóg Hans Kelsen „jogi-normativista” társadalomelméletével, amely éppen ellenkezőleg, a szociológiai szemlélet kizárásán alapul.^[5] Schmitt munkásságában a jogtudományi államtan politikai társadalomelméletének kidolgozása egyfelől egyértelművé teszi az úgynevezett politikai és a szociológiai államfogalom konstrukcióinak belső összefüggését, másfelől komoly érvekkel támasztja alá azt az igényt, mely szerint a modernitás 20. századi helyzetében a jogtudományi államelmélet csak a szociológiai szemlélet segítségével képes fogalmait struktúra- és funkcióadekvát módon megalkotni.

Megítélésünk szerint a jogtudományi államtan és a szociológiai társadalomelmélet belső összefüggésének a vizsgálata – nem pusztán heurisztikus szem-

[4] Schmitt a *Legitimitás és legalitás*ban az állam – funkciókhoz és központi területekhez igazodó – *ideáltípusai* kidolgozásának az összefüggésében módszertani szempontból – perspektivizmusa és tetszőleges politikai felhasználhatósága folytán – alkalmazhatatlannak tartja a jogállam fogalmát. „A „jogállam” kifejezést nem használjuk. A törvényhozó és igazságszolgáltató állam minden további nélkül jogállamnak tekintheti magát; de ezt minden kormányzó és igazgató állam is megteheti, ha tevékenysége során arra hivatkozik, hogy jogot valósít meg, a helytelen régint egy helyes új joggal váltja fel, főleg pedig arra, hogy normális helyzetet teremt, ami nélkül minden normativizmus ámitás. A „jogállam” kifejezés oly sok minden jelenthet, mint maga a „jog”, s mint amilyen sokféleké az „állam” szóval jelölt szervezetek. Van feudális, rendi, polgári, nemzeti és szociális jogállam, és van természetjogi, észjogi, történeti jogi jogállam is. Ezek után érthető, hogy mindenféle propagandista és ügyvéd szívesen használja ezt a szót is, hiszen így a jogállam ellenségeiként hozhatja rossz hírbe ellenfeleit. Az ő jogállamukról és az ő jogfogalmukról szól a mondás: „A jog azonban előnyös legyen: olyan, amit én és atyámfiai dicsőítünk.” Az állam- és alkotmányelmélet számára az a lényeg, hogy a törvényhozó, az igazságszolgáltató, a kormányzó és az igazgató állam közötti különbségtétellel olyan sajátos vonásokat nyerjünk, amelyek révén jobban és tisztábban felismerhetők a legalitásrendszer konkrét vonásai és mai helyzete.” (Schmitt, 2006, 20–21.)

[5] A „politikai” és a „tisztá” jogtudományi államtani és jogtani megalapozású „társadalomelméleteinek” rekonstrukciójához lásd Cs. Kiss, 2002, 241–286.; Cs. Kiss, 2004; Cs. Kiss, 2007, 125–158.; Cs. Kiss, 2007, 326–366.

pontból – fontos elméleti-módszertani felismerésekkel járulhat hozzá a magyar államelméleti alap kutatások előmozdításához, a kutatások problémahorizontjának kitágításához és tematikai sokszínűségének gazdagításához. Erre tekintettel különösen fontosnak tartjuk a modern társadalomelméleti hagyomány szociológiai államfogalom-konstrukcióinak az elemzését.

Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy Niklas Luhmann szociális rendszerekről szóló elmélete, amely a modern szociológiai társadalomelméletek talán legkomplexebb elméleti konstrukciója, a jogtudomány és a szociológia kompetencia-vitáját folytatva milyen megoldást kínál az államproblémára, és hogyan alkotja meg államfogalmát. Ennek során abból a feltevésből indulunk ki, hogy első megfogalmazásait tekintve a 19. századi pozitivizmus univerzális társadalomtanaiban kiformalódó szociológiai államfogalom, s egyáltalán magának az államelméletnek a szociológiai megalapozása és igazolása minden valószínűség szerint Niklas Luhmann rendszerszemléletű társadalomelméletében érte el egyik paradigmaticusnak tekinthető végkifejletét. Az európai jogtudomány és szociológia között zajló, évszázadokat átívelő kompetencia-vita^[6] jelenlegi állását figyelembe véve pedig az is valószínűsíthető, hogy a szociológiai államfogalom komplikált rendszerelméleti konstrukcióját nehéz lesz továbbírni, és nem ígérkezik könnyű feladatnak a klasszikus államtani, államtudományi hagyománnyal való összenézése, illetve összeegyeztetése sem.

Ehelyütt azonban szükséges megjegyezni, hogy Niklas Luhmann, legalábbis az államfogalom konstrukciójával foglalkozó szövegekben, ismereteink szerint kifejezetten nem nyilatkozott meg a kompetencia-vitával kapcsolatban. A kérdést a megismerési illetékességek megoszlásának átfogóbb horizontján feltéve, Niklas Luhmann hatalmas életműve a szociológia és filozófia, illetve a szociológia és jogtudomány kompetencia-vitájának a problémáját is az érvényesség-felfüggesztés módján kezelte, azaz mindvégig zárójelbe helyezte, így a probléma rendszerelméleti felvetése és megoldási javaslata is csak közvetve olvasható ki szövegeiből. E távolságtartás, illetve a vita hallgatólagosan irrelevánssá minősítése valószínűsíthetően a következő, egzisztenciális és teoretikus okokra vezethető vissza: (a) A 20. század utolsó harmadában a nyugat-német szociológia szervezettsége és intézményesülése már magas fokú, Niklas Luhmann tudományos karrierje kedvező alakult, így a fakultások vitájában a szociológia léte és fontossága már nem képezheti vita tárgyát.^[7] (b) Luhmann a három megalapozó elmélet (rendszer-, evolúció- és kommunikációelmélet) kifejtése során magától értetődően „inter- és multidiszciplinárisan”, azaz minden szellemi terület és tudományág felé nyitottan és receptív módon járt el.^[8] A szociális rendszerek elméletének univerzalitási igény^[9] Luhmann azon meggyőződésén

[6] A filozófia és szociológia, a szociológia és jogtudomány kompetencia-vitájának rekonstrukciójához lásd Cs. Kiss, 2004; Cs. Kiss, 2004, 49–76. Cs. Kiss, 2000; Gephart 1993; Pokol, 1988; Pokol, 2001; Pokol, 2004.

[7] Bangó, 2004, 16–17.

[8] Vö. Luhmann, 1984; magyar nyelven lásd Luhmann, 2009; Bangó, 2004.

[9] Vö. Luhmann, 1984, 33–34.

alapul, hogy a második (harmadik) rendű megfigyelő pozícióját elfoglaló szociológia a saját belső műveleti zártságában képes reflektálni és érvényre juttatni, azaz fogalmilag beépíteni, hasznosítani egyfelől a filozófiai hagyomány, másfelől minden más tudomány elméleti eredményeit, ezért a megismerési kompetenciákkal kapcsolatos bárminemű vita, illetve kutatás feleslegessé vált. (c) Az európai filozófiai, jogtudományi és szociológiai hagyomány nem teljesítette a felvilágosodás feladatát, mivel elvétí, illetve az egész/rész- és az azonosság-szemantika foglyaként legfeljebb csak részlegesen tudja megragadni a szocialitás „lényegét”, amely kizárólag az értelemfelépülés kommunikatív komplexitását fogalmilag megragadni képes rendszerszemléletű szociológia számára hozzáférhető. Bár ezt Luhmann így soha nem állította – kérdés, hogy az elmélet előfeltevései alapján elvileg állíthatta volna-e –, de életművének roppant terjedelme a tényszerűség hatalmánál fogva azt „hivatott” igazolni, hogy a rendszerszemléletű szociológia a feladat elvégzésével birtokolja a felvilágosodás-probléma értelmezésének és megoldásának a monopóliumát. Ebben a vonatkozásban szinte árulkodó az a tény, hogy a szociális rendszerek elméletének kifejtése az összeurópai filozófiai, teológiai, tudományos és szociológiai hagyomány tudás-szociológiai (hermeneutikai) interpretációján, illetve dekonstrukcióján, vagy egyszerűen fogalmazva: e hagyomány sematizálásán és műveleti bekebelezésén alapul. Ezt igazolandó itt elegendő utalni a *Soziologische Aufklärung* hat, a *Gesellschaftsstruktur und Semantik* négy kötetére, s összességében az életművet alkotó 70 könyvre.^[10] Nem véletlen tehát, hogy a Luhmann-interpretátorok – a kompetencia-vita nem tematizált háttérösszefüggésének nézőpontjából az értelemfelépülés versengő filozófiai és szociológiai konstrukcióit elemezve – kénytelenek valamilyen módon párhuzamot vonni az azonosság és különbözőség egységét abszolút azonossággként megragadó hegeli szellemfilozófia, és az azonosság és különbözőség egységét univerzális (nem-abszolút) különbözőségként megragadó luhmanni rendszerelmélet építménye között.^[11] ha pedig az évszázadokon átívelő kompetencia-vita – még ha nem is egy rész-kutatási program keretében, de legalább tematikus utalások, vagy akár megjegyzések formájában – megjelent volna Luhmann munkásságában, egészen bizonyos, hogy jogászként és szociológusként a reá jellemző ironikus-önironikus módon, kizárólag paradoxonként tárgyalta volna.

[10] Vö. Bangó, 2004, 18. 31–69., 112–114.

[11] Míg Hegel szellemfilozófiájában az abszolút szellem logikailag, történelmileg és „államilag” a *szintézis*ben dialektikusan feloldja a differenciát és ezzel eléri az abszolút önazonosság végső állapotát, addig Luhmann rendszerelméletében az önfelépítő rendszerek a *szinopszis*ban feltételezik és folyton újratételezik a differenciát (rendszer/funkció, rendszer/környezet, elem/reláció stb.), és a szociokulturális evolúció harmadik szakaszában (funkcionális differenciálódás formája) eléri a radikálisan temporalizált végtelenség „állapotát”. Míg Hegel teoretikus elődöntésében a magán- és magáért való azonosságot előfeltételezve szintetikusan konstruálja meg a differencia *szubsztancia*-fogalmát, amelynek jelölete maga az azonosság, addig Luhmann teoretikus elődöntésében a tényszerűségében egyedüli realitásként adott megkülönböztetést előfeltételezve szinoptikusan konstruálja meg a differencia *funkció*-fogalmát, amelynek jelölete maga a megkülönböztetés.

AZ ÁLLAMELMÉLET SZEMANTIKAI ELŐREGEDÉSE

Mindent egybevetve, ha komolyan vesszük Luhmann negatív értékítéletét az európai államelmélet, s egyáltalán a modern államtudományok összteljesítményével, illetve jövőbeli teljesítőképeségével kapcsolatban, úgy az összeegyeztetés bármely kísérlete akár hiábavaló vállalkozásnak is tűnhet. Az ítéletet nem lehet nem komolyan venni, tekintve, hogy Luhmann ezt a társadalmi-kulturális területek „végső” problematikáit tárgyaló evolúcióelméleti-tudásszociológiai interpretációk sorával, lényegében társadalomelméletének kidolgozásával alapozta meg. Az első főműnek tekinthető *Soziale Systeme* 11. fejezetében, amely a szociális rendszerek önreferencialitásának problémáját tárgyalja és a modern társadalom három funkciórendszerének példáján mutatja be a koncepció szociológiai alkalmazhatóságát, a politika funkciórendszerét elemezve a következőket írja: „A több mint két évszázados vita ellenére az államfogalom tisztázatlan maradt. Ez feltehetőleg arra vezethető vissza, hogy a fogalmisággal közvetlen (akár empirikus, akár »szellemi«) tárgyi vonatkozás után kutattak és a fogalom számára fontos tényállások (különösen: államnép, államterület, államhatalom) vizsgálatánál túl sok komplexitás és túl sok heterogenitás került a képernyőre... A modern »államtanok« is még mindig ama trinitárius definícióra referálnak... anélkül, hogy tisztáznák, miként gondolják el az olyannyira heterogén tényállások egységét... Az államfogalom képzésének különböző lehetőségeivel kapcsolatos általános viták csupán a könyvoldalakat gyarapítják, de az ügy ilyen állásánál konkrétan nem segítenek tovább.”^[12] E negatív értékítéletre tekintettel nem véletlen tehát, hogy a fentebb jelzett feladat a véglegesen kudarcot szenvedett modern államelmélet művelőivel szembeni elvárásként csak mint paradoxon fogalmazható meg. Eszerint a rendszerelméleti nézőpontot az államtan, illetve az államtudományok emergenciaképességének megmentése, fokozása érdekében be kell vezetni a napjainkra korszerűtlené vált államelméleti diskurzusba, mindezt azonban a hagyomány sérelme nélkül, azaz a modern államszemantika folytonosságának és a diszciplináris-kutatói identitásoknak a fenntartásával. A paradoxontól való mentesítés egyszerű módja persze az lenne, hogy minden kutató egyfajta államelméleti „Gestaltswitch”-et végrehajtva, a szociológiai felvilágosítás által megvilágosodva átváltana Luhmann rendszerelméleti paradigmájának nézőpontjára és fogalmiságára, s vagy átértelmezné, vagy egyszerűen mellőzné az egyébként roppant terjedelmű, számtalan tudományterületet érintő modern államszemantikai hagyományt. Ezzel szemben a kritikai összenézés, illetve a reaktualizálási-kapcsolódási lehetőségek felkutatásával történő összeegyeztetés nyilvánvalóan a nehezebben járható utat jelenti.

Mindazonáltal a feladat megoldását talán megkönnyítheti az a körülmény, hogy Luhmann államtani szempontból releváns írásaiban – mindenekelött a formális-funkcionális (generalizáló/respecifikáló) fogalomalkotás referenciapontját tekintve – teljesen egyértelművé válik a szociológiai és az úgynevezett

[12] Luhmann, 1984, 626-627.

politikai államfogalom^[13] konstitutív összefüggése. A szociális rendszerek elmélete az államot következetesen, azaz az elmélet kiépítésének minden szakaszában kizárólag politikai fenoménként azonosítja, és mind tapasztalati, mind teoretikusan a modern társadalmak funkcionális magától értetődőségeként kezeli, hogy a szociológiai megismerés számára az állam „lényegére” irányuló értelemkérdés („Mi az állam?”) funkció- és struktúraadekvát módon csak a politikai nézőpontjából vethető fel. Ennek megfelelően úgy véljük, hogy a helyes választ a politikai rendszer funkciójára vonatkoztatott állam/politika megkülönböztetés kialakulásának problémásíkján kell keresni.^[14] Az államfogalom meghatározását, a modernitás alaphelyzetével meggyőzően számot vetni képes államelmélet kidolgozását a szociológiai rendszerelmélet ezzel a politikaelmélet, a politikai szociológiaként megalapozott politikatudomány megismerési illetékességébe utalja. Az állammal kapcsolatos jogász-jogtudományi fogalomképzés ugyanis nem érinti a „lényeget”: az állam politikai rendszerhez kötöttsége a funkcionális differenciálódás, azaz a társadalmi funkciórendszerek elkülönülése és autopoietikus autonómiája következtében végérvényesen „láthatóvá”, kétégebevonhatatlan tapasztalati tényszerűséggé vált.

Ehhez a tényálláshoz kapcsolódva fogalmazható meg a tanulmányban tárgyalásra kerülő tézis, amely a modernitás államszemantikájával kapcsolatban pozitív és negatív utalásokat, illetve állásfoglalásokat foglal magában: (a) A szociális rendszerek elméleti keretében kidolgozott szociológiai államfogalom – amely, megelőlegezve a későbbi fejtegetések végeredményét, az államot a legitim hatalom intézményesüléseként, tisztán politikai jelenségként fogja fel s mint a társadalom politikai részrendszerének szerkezeti elemét (szervezet), a politikai funkció előfeltételét és aktualizálását azonosítja – lényegében Carl Schmitt jogtudományi államelméletében definiált politikai államfogalom^[15]

[13] A magyar államelméleti szakirodalomba, az általános államtan kidolgozására irányuló kutatási program összefüggésében, Takács Péter vezette be a jogi, a szociológiai és politikai nézőpontból konstruált államfogalmak megkülönböztetését és együttes tárgyalásukat. Vö. Takács, 1997, 9-28.; Takács, 2004, 168-180. Ezzel kapcsolatban azonban szükséges megjegyezni, hogy feltevéseink szerint a három államfogalom belső összefüggésének a feltárását, az államtan elméletképzés emergenciájának megtételéhez szükséges kritérium/ok kidolgozását a szociológiai államfogalom konstrukcióinak az elemzése teszi lehetővé, különös tekintettel Max Weber paradigma-teremtő szociológiai államelméletére, és ennek itt tárgyalásra kerülő rendszerelméleti kritikájára, többek között azért, mert az általános államtan nem rendelkezik saját evolúció-elmélettel, vagy ezt a jogtudományi-államtan társadalomelméletek keretében előfeltételezik, de rendszeresen nem dolgozzák ki. (Vö. jelen tanulmány 21. lábjegyzet.) Az általános államtan kidolgozására irányuló program méltatásához lásd Cs. Kiss, 2004d, 111.; Cs. Kiss, 2005, 55-65.

[14] Egy ilyen szükségszerűség belátásához persze a modern tudománynak mint társadalmi részrendszernek végérvényesen le kell válnia a többi részrendszerrel és ki kell alakítania saját funkcionális autonómiáját. A szociológiának ezen az evolúciós szinten már képesnek kell lennie az általános társadalomelmélet kidolgozására, amely a modernitás szemantikai hagyományát, ez a szociológiai felvilágosodás hivatása, mintegy „hozzáigazítja” a funkcionális differenciálódás folyamatában stabilizálódott társadalmi struktúrák (részrendszerek/interakció/szervezet/társadalom stb.) tényszerűségeihez, azaz a társadalom részrendszerei (második rendű megfigyelését és leírását) reflexiók elméleteinek elméleteként építi fel önmagát.

[15] Az úgynevezett politikai államfogalom reál/ideáltipikus konstrukciójához lásd Schmitt, 2002.

rendszerelméleti változatának tekinthető. Sőt, mutatis mutandis, az a vitatható, ezért további elemzést igénylő állítás is megkockáztatható, hogy itt az európai modernitás politikai-jogi vívmányának számító szuverén nemzetállam „elhalásával” kapcsolatos sokat idézett schmitti helyzetértelmezés és előrejelzés^[16] paradox beteljesítéséről is szó lehet: egyfelől az európai típusú államiságnak, mint azt a jóléti és jogállamról szóló luhmanni fejtegetések mutatják, koránt sincs vége, másfelől a szuverén nemzetállamra szabott fogalmiság nyilvánvalóan alkalmatlan a globális kommunikációs hálózat strukturális-szemantikai tényezőségeiben megtapasztalt világtársadalom politikai rendszerének önleírására. A jóléti állammal kapcsolatos elemzéseiben Luhmann azt kívánja többek között bizonyítani, hogy „éppen a jóléti állam nem mondhat le az államiságról és az alkotmányos államot inkorporálni kell, nem pedig meghaladni”. És ezen a ponton helyez el egy kritikai megjegyzést Schmitt politikai államfogalmával kapcsolatban, amellyel a jogtudományi államtant csatlakozásképtelennek és a további diskurzusra érdemtelennek nyilvánítja: „Csak az fogja helyeselni Carl Schmitt ítéletét, mely szerint az államiság korszaka a végéhez érkezett, aki az államot kollektív individuumként, szellemi minőségként vagy a nép történelmi alakjaként gondolja el.”^[17] Egy másik, jóval később keletkezett szöveghelyen azonban már egyetértést sejtetve, a következőket írja Schmitt helyzet-diagnózisáról: A nemzetállamtól a 19. és 20. században is azt várták el, hogy „a társadalmi rend egységét biztosítsa az egyéni érdekek sokféleségével szemben. Amikor Carl Schmitt az államiság végéről beszélt (mint Hegel a művészet végéről), úgy ezzel éppen ezen igény tarthatatlanná válására gondolt.”^[18] Végül is a tézis ebben a vonatkozásban a modern államszemantika csatlakozóképességére, rendszerelméleti nézőpontú alkalmazhatóságára történő pozitív utalást tartalmaz. (b) Ha azonban a szociológia és a jogtudomány, illetve a „tiszta” és „politikai” jogtudomány kompetencia-vitájának, s az e vitában paradigmává szerveződött, áthagyományozódott elméleti pozíciók^[19] szempontjából vesszük szemügyre Luhmann államértelmezését – azaz nem saját elméletének univerzalitási igénye

[16] Schmitt, 1985, 375–385.

[17] Luhmann, 1987d, 113.

[18] Luhmann, 2002, 217. A két Schmitt-referenciából végül is Luhmann egyetértése olvasható ki a tekintetben, hogy egyfelől a szuverén nemzetállami keretben értelmezett államiságnak vége van, s így az állam teoretikus megmentésére csak az a lehetőség marad, ha a világtársadalom politikai rendszerének önleírásaként bevezeti a világállam fogalmát. Ezt azonban nem tette, rendszer- és evolúcióelméleti előfeltevései és következtetései miatt nem is tehette volna meg, hanem, mint később látni fogjuk, Schmitt szellemében a versengő államok pluralizmusaként értelmezte a világtársadalom világpolitikai rendszerét. Ezzel kapcsolatban azonban a félreértések elkerülése érdekében meg kell jegyezni, hogy Schmitt szerint a „nemzetállamiság” korszakát a nagytérrendek, a hagyományos államközi viszonyok nagytérrendek szerinti integrálódásának és differenciálódásának a korszaka követi, azaz a politikai-állami problémája magasabb szintre helyeződve megismétlődik. A szuverén nemzetállamok a nagytérrendek formájában globalizálódnak, a folyamat azonban a nagytérrendek pluralizmusa folytán továbbra is kizárja a világállam lehetőségét.

[19] A „politikai” és a „tiszta” jogtudomány a tudományfogalom és az államfogalom konstrukcióinak szerkezeti elemzésével nyert kritériumok segítségével határolható el. A problémához lásd Cs. Kiss, 2004. A tisztá jogtudomány tudomány- és államfelfogásának rekonstrukciójához lásd Cs. Kiss 2007a, 16–32.; Cs. Kiss, 2007b, 125–158.; Cs. Kiss, 2007c, 327–366.

és módszertana által határolt perspektívából —, akkor a rendszerelmélet politikai államfogalma, jóllehet kimondatlanul, a jogtudományi államértelmezések megsemmisítő kritikájaként jelenik meg. És ez a hallgatólagos indirekt kritika így nemcsak Hans Kelsen tiszta jogtudományának jogászai államfogalmát, s a tiszta jogtan részleméleteként kifejtett jogállamelméletet érinti, hanem, mint láttuk, Carl Schmitt hivatkozott politikai államfogalmát is, amely ugyancsak a jogtudomány konstrukciója.^[20] A kompetencia-vitához történő indirekt kapcsolódás összefüggésében a tézis kritikailag, tényként állapítja meg a modern államszemantika emergenciaképességének a kimerülését, és elvitatja tőle a rendszerelméleti nézőpontú szemantikai alkalmazhatóságot. Ehhez még fontos megjegyezni, hogy a jogtudományi államfogalmak hallgatólagos kritikájának összefüggésében egyúttal megtörténik a leszámolás a jogtudomány társadalomelméleti ambícióival is.

A jogtudomány társadalomelméleti javaslataival^[21] szemben ugyanis a szociológiai rendszerelmélet számára a szocialitást már nem lehet államra vonatkoztatott fogalomként meghatározni, azaz a társadalom és az állam klasszikus, újkori-modern megkülönböztetésének a nézőpontjából értelmezni. Jóllehet a társadalom és állam megkülönböztetése — amely 1800 körül vált a filozófiai-tudományos diskurzus vezérlő megkülönböztetésévé, s amely több mint kétszáz éven keresztül sikerrel határozta meg a szocialitás mibenlétével foglalkozó filozófiai-tudományos, politikai-jogi gondolkodást — fordulópontot jelentett, amennyiben — bár nem hirtelen, de mégis radikálisan — szakított a „politikai társadalom” áthagyományozott fogalmával és annak a „jó élet” problémájára össz-

[20] Vö. Schmitt, 1985, 7–14., 15.; Cs. Kiss 19–143.

[21] Carl Schmitt „politikai” jogtudománya a politikai (és jogi) egzisztenciális, Kelsen „tiszta” jogtudománya a jogi normatív fogalmának meghatározása felől tett kísérletet a szocialitás, a társadalmi rend elméletének *egzisztenciaorientált*, illetve *normaorientált* megalapozására. Ezzel a jogtudomány a szocialitás átfogó elméletének a kidolgozását a politikaelmélet, illetve a jogelmélet feladatává tette, mely feladatot a hivatkozott szerzők csak részben, illetve töredékesen teljesítették. A jogtudománynak a társadalomelmélet megalapozására és kidolgozására irányuló metaelméleti törekvéseit — nevezetesen, hogy ne csak a jog és a politika reflexiós elméletét hozzák létre, hanem magának a társadalmi rendszernek az általános elméletét is —, s azok teoretikus kudarcát a rendszerelmélet azzal magyarázza, hogy az újkori-modern jogtudomány a társadalom/állam-megkülönböztetés toposzának foglyaként a társadalom államra vonatkoztatott fogalmából — s így mint látni fogjuk: a „politikai társadalom” hagyományos felfogásának negatív (az ellenfogalomképzés síkján végrehajtott) transzformációjából —, nem pedig a társadalomban rejlő tulajdonképpeni problémából (funkcionális differenciálódás: központnélküliség; társadalmi funkciók hierarchizálhatatlansága; polykontexturalitás) indul ki. Ez a helyzet továbbá következménye az általános szociológiai társadalomelmélet hiányának is, illetve az ilyen elmélet kidolgozására irányuló kísérletek fejletlenségének, kivéve Talcott Parsons rendszerelméletét. Ezzel kapcsolatban azonban szükséges megjegyezni, hogy a jogtudományi társadalomelméletek említett — egymástól elsősorban a szociológiához való viszonyulásban, illetve a weberi megértő szociológia integrációjának módjában különböző cselekvéselméleti — változatai, különösen az államfogalom újra meghatározásának a keretében, a saját specifikus nézőpontjukból éppenséggel érvénytelenítik a társadalom és állam megkülönböztetését, s ezzel összefüggésben szó sincs arról, hogy az ellenfogalmak képzésének a szintjén értelmeznék a hagyományosról a modernre való átmenetet, a modern társadalom szerkezetét. Ez a tényállás, többek között a totális állam fogalmának schmitti, vagy a formális-jogi és materiális-politikai államfogalmak kelsen-i meghatározásaiban, valamint az államfejlődésről adott leírásaikban különösen szembeötlő.

pontosító szemantikai készletével, vagyis azzal a látásmóddal, amely a társadalmi rendet, a szocialitás „lényegét” a politikai (és/vagy a jogi) nézőpontjából figyeli meg és tárgyalja. E megkülönböztetéssel először alapozták az „egység” helyett^[22] a „differenciára a társadalmi viszonyok átfogó elméletét”, s azzal, hogy az elméletkonstrukció „végső vonatkozása” az egységről a differenciára helyeződött át,^[23] voltaképpen létrehozták a modern szociológiai társadalomelmélet szemantikai hagyományának kiindulópontját.

A társadalomelméleti gondolkodás átállítása a differencia-nézőpontra Hegel szellemfilozófiájának a teljesítménye. Luhmann tézisének kifejtve, Hegel társadalomelméleti jelentősége abban áll, hogy bevezette a társadalom és állam megkülönböztetését, sőt, a szubjektív, az objektív és az abszolút szellem dialektikus-szintetikus megkülönböztetéseivel, ezen belül különösen az objektív szellem tagolásával – család, polgári társadalom, politikai állam – már az interakció/szervezet/társadalom szerveződési szintjeinek a különbözőségét írta le. Ezzel szemben Kant transzcendentálfilozófiailag-antropológiailag megalapozott társadalomfelfogása Luhmann szerint még csak „az állam és társadalom megkülönböztetésének inkubációs idejét” reprezentálja a 18. század végén.^[24] Kant a „társiatlan társias” lényekként felfogott individuumok társiasságából a szerveződés-konstrukció segítségével, vagyis az interakcióból vezeti le a társadalmat. Az interakció és a társadalom azonosításán alapuló erkölcs- és jogfilozófia elméleti kereteiben azonban, mint Kant meghatározása mutatja, még nem lehet elválasztani egymástól a társadalmat és az államot: „Az állam (civitas) emberek sokaságának egyesülése jogi törvények alatt... Egy ilyen társadalom (societas civilis), vagyis állam törvényhozásra egyesült tagjai: *állampolgárok* (cives).”^[25] Fichte és Schiller is ezt a mintát követik a társadalom és állam fogalom-pár meghatározása során, s ezzel egyfelől azt bizonyítják, hogy a szubjektumfilozófia elméleti kereteiben nem lehet világosan megkülönböztetni az interakció és az átfogó társadalmi rendszer stukturális szintjeit, másfelől jelzik a modernitás szemantikai és szerkezeti dimenzióinak egyenlőtlen fejlődését, inkongruenciáját, amennyiben a szervezetek formájában intézményesülő gazdasági és politikai részrendszer, fokozódó elkülönülésük és autonómmá válásuk következtében, tényszerűen már a saját – a filozófia által fogalmilag nem reflektált – megkülönböztetéseikkel szervezik önmagukat,^[26] s ennek megfelelően képesek önmagukat megfigyelni és leírni anélkül, hogy a filozófia segítségére szorulnának.

Tézisünk szerint – jóllehet Luhmann így ezt explicite nem állítja – a szocialitás „lényege” modern értelmezési változatainak, következképp ma-

[22] Az antik, a középkori és újkori egység-szemantikákban a differencia csupán köztes fejlemény. A filozófiai és teológiai istenkoncepciók jelentik az egység/differencia/egység-szemantika ideáltipikus konstrukcióit, amelyek pozitív vagy negatív értelemben referenciaként szolgálnak a világ, az ember, a társadalom, a történelem metafizikai „lényegének”, az egység/azonosság végső feltételének a megragadása számára.

[23] Vö. Luhmann, 1987b, 67.

[24] Luhmann, 1987b, 68.

[25] Kant, 1991, 46–47.§, 417–418.

[26] Vö. Luhmann, 1987b, 69.; valamint Luhmann, 2002, 208.

gának a rendszerelmélet szociológiai integrációjára irányuló kísérletnek is, az *állammal* kapcsolatos problémafelvetés valamilyen formában történő előfeltételezéséből, az államprobléma elméletalkotás szempontjából konstitutív jellegű megoldásából kell kiindulni. Luhmann ezen implicit állítását Hobbesra hivatkozva negatív igazolja. Hobbes az államfogalom segítségével, amelyet a hatalom, a döntés és a társadalmi szerződés fogalmaival konstruált, a szocialitás két evolúciós szintjét különbözteti meg: (a) a „természeti állapot” a szocialitás állam előtti állapota, amelyben az erőszak szabályozhatatlansága, eszkalációja következtében az erőszak-probléma megoldhatatlan; (b) ezzel szemben a „társadalmi állapot” a szocialitás államilag szervezett állapota (társadalom/állam-megkülönböztetés), amelyben az erőszak/hatalom negatív önreferencialitása, s az ezáltal keletkezett paradoxon feloldása az államszervezetben intézményesül. A szociológiai államfogalom kifejtésének ezen a pontján Luhmann a szocialitás problémájából való kiindulás szükségszerűsége mellett érvel: az állami-politikai problematikája, az erőszakparadoxon^[27] keletkezésének és kezelésének (paradoxon feloldása) eredeti és tulajdonképpeni „helye” „csak a társadalmi rendszer lehet és nem egy már előfeltételezendő politikai rendszer”.^[28]

Luhmann szociológiai államfogalma, mint látni fogjuk, éppen a teoretikus akadályokat hárítja el azzal, hogy az államproblémában rejlő – a szinoptikus megközelítés^[29] számára alapvető – funkciódifferencia-paradoxont rendszer- és evolúcióelméletileg semlegesíti, pontosabban véglegesen feloldja azzal, hogy empirikus tárgyi vonatkozás hiányában nem létezővé, fikcióvá nyilvánítja. Ez lehetővé teszi a hagyományos és modern társadalmak közötti átmenet szerkezetének olyan leírását, amely az eddigi kísérletekhez képest újszerű, eredeti, és igényt tart a plauzibilitás szociológia számára elérhető legnagyobb fokára. Luhmann meg van győződve arról, hogy csak egy ilyen leírás képes elméleti horizontot nyitni a modern társadalmak központnélküliségének, polykontexturalitásának, a funkciórendszerek hierarchizálhatatlanságának és felcserélhetetlenségének a helyes értelmezése számára. Ennek az álláspontnak feltevéseink szerint a következő tézis az implikációja: a modern állam (struktúra) és reflexiók elméletének (szemantika: államtan mint politika- és jogelmélet) a keletkezése és kölcsönhatása teremti meg a szociológiai társadalomelmélet lehetőségének legfontosabb strukturális-szemantikai feltételét, s ezzel lényegében megismétli, illetve visszaigazolja a szociológia „második alapításában” paradigmateremtő szerepet játszó Max Weber kiinduló problémafelvetését.^[30]

[27] Az állam (és a politika) fogalma számára konstitutív erőszakparadoxont Luhmann a következő differencia-formulával írja le: az erőszak (Gewalt) az erőszak kiűzésére szolgál; az erőszak fogalma magában foglalja a kizáró és kizárt erőszakot, vagyis a legitím és illegitím erőszak differenciáját, s ezzel az államhatalom (Staatsgewalt) fogalmát, amely legitím hatalomként intézményesíti az erőszak önvonatkozását, és strukturálisan-szemantikailag így hitelesíti önmagát.

[28] Vö. Luhmann, 2002, 194.

[29] A szinoptikus államelmélet problémafelvetésének és módszertani kiindulópontjainak a meghatározásához lásd Cs. Kiss, 2005. Az államfogalom szinoptikus konstrukciójának első, paradigmatisztikus változatát Max Weber dolgozta ki megértő szociológiájában. Vö. Cs. Kiss, 2004, 80–105.

[30] Vö. Schluchter, 1979, 122–123.; Cs. Kiss, 2004, 82.

Luhmann több helyen visszatérően hangsúlyozza, hogy az elmúlt kétszáz évben ez a hagyomány alapjaiban vált problematikussá: a társadalom és állam különbségének az egységét, a differencia egységét a társadalmi-politikai szemantika vagy az állam vagy a társadalom fogalmában lokalizálta. A *negatív* filozófia az államot, később a *pozitív* filozófia formájában kibontakozó szociológia, illetve a jogtudomány különféle változatai a társadalom, vagy a társadalom valamelyik, abszolutizált nézőponttól függően kitüntetett területét jelölte ki arra, hogy az egység hordozójaként az egészen belül reprezentálja az egészet.^[31]

Ám e megközelítések problematikussága, hangsúlyozza Luhmann ismételen, abban rejlik, hogy az „egész egészben történő reprezentációjának, a rendszer egysége reprezentációjának a rendszerben mint a differencia mozzanatának, meghatározott társadalomstrukturális előfeltételei vannak.”^[32] Ez egyszerűen azt jelenti, hogy a társadalmi rendszerben *ténylegesen* léteznie kell valamilyen hierarchikusan kiemelkedő központnak vagy csúcsnak (felső réteg, uralkodó stb.) ahhoz, hogy az ilyen típusú szemantikai leírások meggyőző erővel rendelkezzenek; ez a argumentatív meggyőzőerő annak valószínűségétől függ, hogy a szemantikai leírások (elméletek) ténylegesen visszavezethetőek-e és milyen módon, illetve mértékben a rendszer önfenntartó műveleteibe, önmegfigyelésibe. Azonban a társadalom és állam megkülönböztetése, bár a differencia-nézőponttal új helyzetet teremt, mégiscsak fenntartja a társadalmi rend hierarchikus felfogását, amennyiben a megkülönböztetés egységét vagy az állam identitása vagy a társadalom valamelyik részrendszere reprezentálja, s ezzel kijelöli a társadalom hierarchikus középpontját, amely a szocialitás megértésének kiindulópontjává szolgál. A negatív filozófia hegeli változata az államot, a marxi változat a társadalmat, a pozitív filozófia comti változata a társadalmat, a steini változat az államot tekintette vonatkozási- és kiindulópontnak. Ez a leírás természetesen kiegészítésre szorul, ami néhány klasszikussá vált példa megemlékezésével pótolható: Comte a tudomány, Nietzsche a művészet, Marx a gazdaság, Lenin a politika funkcionális területét tekintette központinak és a társadalom mint egész egységének reprezentációjára hivatottnak.^[33] Ennek megfelelően az egész reprezentáló központi terület nézőpontjából tesznek kísérletet a szocialitás problémájának tisztázására.^[34]

[31] A jogtudományi társadalomelméletek konstrukcióinak összehasonlító elemzése természetesen további kifejtést igényel. Vö. Cs. Kiss, 2002, 241–286., valamint a 9. lábjegyzetben megadott irodalom.

[32] Cs. Kiss, 2002, 68.

[33] A modern társadalom politizálódásának (társadalom és állam megkülönböztetését felszámoló demokratizálódás), illetve eljogiasodásának (társadalom normatív integrációja jogi jellegének meghatározóvá válása) tendenciájára összpontosító Schmitt és Kelsen esetében azonban, mivel a megértő szociológia funkcionális nézőpontjából, következésképp a funkcionális területek differenciálódásának tényszerűségéből kiindulva közelítenek az átmenet és modernitás szerkezetéhez, a helyzet természetesen komplikáltabb és további kifejtést igényel.

[34] Az ilyen típusú visszavezetés strukturális-szemantikai lehetőség feltétele az európai újkorban jött létre, amikor a politikai rendszer elkülönülésével és autonómmá válásával megjelent a rendszernek és a rendszer önleírásának a differenciája, kialakult a politika reflexiók elmélete. Az elmélet rendszerműveletekbe történő visszavezetésének paradigmatis példája az állam egységformulája a szuverenitás- és a jogállamelmélet formáiban. Vö. Luhmann, 1987c, 85–86.

Azonban a társadalmi rendszer funkcionális differenciálódásának előrehaladásával, a vallás, gazdaság, politika, jog, tudomány, művészet, nevelés funkciórendszereinek az elkülönülésével és autonómmá válásával az ilyen típusú – átfogó strukturális hierarchiát előfeltételező – leírások szükségképpen inadekváttá válnak a modern társadalmakban, mert itt már nem létezik „szilárd hely – mondjuk így: a természetes reprezentáció számára. A társadalom még mindig felfogható egységként – azonban különböző rendszerperspektívából különböző módon.”^[35] Luhmann a *Politische Theorie der Wohlfahrtstaat*ban adott helyzetdiagnózisának összefüggésében ezzel egybehangzóan a következőket írja: A „problémát még egyszer dramatikusan kielező belátások egyik legfontosabbika: hogy a funkciórendszerekre tagolódott társadalom nem rendelkezik központi szervvel. Az ilyen társadalom csúcs és központ nélküli. A társadalom a társadalomban nincs még egyszer valamely saját, úgyszólván eredeti társadalmi részrendszer által reprezentálva.”^[36] Eszerint a modern társadalomnak, strukturális okokból következően, nem lehet hierarchikus központja vagy csúcsa sem az állam (Hegel), sem a gazdaság (Marx), sem a politika (Lenin, Lukács).

A szociológiai rendszerelméletnek ezért „a társadalom fogalmában rejlő”, a társadalmi-kulturális evolúció modern korszakában megkerülhetlenné váló „tulajdonképpen problémából”, azaz a modern társadalom radikális központnélküliségének és polykontextualitásnak (funkcionális differenciálódásának) tényszerűségéből kell kiindulnia. Egyfelől mert itt válik láthatóvá és leírhatóvá a szocialitás konstitúciójának szerkezete, másfelől mert e probléma tárgyalása teszi egyáltalán lehetővé Luhmann számára, hogy a rendszer- és evolúcióelmélet együttes alkalmazásával kijelölje a társadalom/állam-megkülönböztetés toposz strukturális helyét és szemantikai érvényességét. A toposz funkcionális teljesítőképeségének, emergenciájának kritikai megítélése voltaképpen csak ezen evolúciós helyi érték pontos meghatározása alapján lehetséges.^[37]

Luhmann a következőket állítja: (a) A modernitásban a szocialitást mint rendet – amely a világot a kommunikáció médiumaiban perspektivikusan aktualizálja és ennek során a világtól elkülönülve létrehozza és felfedi a világ komplexitását – először tapasztalják meg rendszerszerűen felépülő realitásaként. (b) A modernitás-tapasztalat elméleti megragadása során olyan, mindeddig „láthatatlan” megkülönböztetések fedezhetők fel, amelyeket a jelenlegi evolúció komplexitási szintjén már csak a társadalom átfogó reflexiós elméleteként – pontosabban a társadalmi részrendszerek reflexiós elméleteinek elméleteként (azaz második/harmadik rendű megfigyelőként) – fellépő rendszerszemléletű szociológia képes fogalmi formára hozni. (c) A szociológiai rendszerelmélet által láthatóvá tett differenciák egyfelől alapvetőbbek a társadalom és állam megkü-

[35] Luhmann, 1987c, 68. Az egység ilyen konstrukciója már nem lehet szintetikus, csak szinoptikus, mert a versengő perspektívák funkcionális egyenértékűségének strukturális elvén nyugszik. Az egység szinoptikus konstrukciójának elve a társadalomelmélet megalapozása és kidolgozása szempontjából nem pusztán regulatív, hanem konstitutív, azaz struktúraadekvát elv.

[36] Luhmann, 1981, 22. Ez a diagnózis egyébként analóg Max Weber modernitás-diagnózisával

[37] Luhmann, 2002, 7-8.

lönböttesésénél, illetve az ezáltal lehetővé tett további megkülönböztetéseknel, másfelől a struktúra- és funkcióadekvát elméletképzés lehetőségfeltételei.^[38] A rendszerszemléletű szociológia tárgyának meghatározása számára az értelem/értelem nélküli, illetve a rendszer/környezet megkülönböztetéseivel tagolt világ (a világ az világ...) jelenheti az alapvető vonatkozási pontot, vagy másként: a világ és az értelem megkülönböztetése a rendszerelmélet megalapozó differenciája. A társadalom a saját világ/értelemvonatkozása folytán – a világból és a világ által mint kommunikáció kidifferenciálódva – kizárólag kommunikációként, a kommunikációban tematizált modern világ kizárólag mint világtársadalom válik láthatóvá, megtapasztalhatóvá. Ezért a társadalom mint globális kommunikációs rendszer, mint arra korábban utaltunk, már nem fogható fel a nemzetállami politikai és jogi rendjei által határolt, önmagával azonos létezőként, de világállam sem lehetséges, s ennyiben a rendszerelmélet, természetesen a szükséges megszorításokkal, kritikailag mégiscsak visszaigazolja Schmitt helyzet-diagnózisát.^[39]

PROBLÉMAFELVETÉS

A szociológiai rendszerelmélet államfelfogásának rekonstrukciójára irányuló vállalkozás hozzá kíván járulni egyfelől, mint jeleztük, a magyar államelméleti kutatásban a szociológiai és politikai államfogalom eddigiekben jórészt tisztázatlan viszonyának a megvilágításához, másfelől a magyar Luhmann-recepcióban^[40] az állam- és politikaelméleti problematika elemzéséhez.^[41]

[38] A 20. század végén az interdiszciplináris fejlődés következtében egyfajta „metaparadigmatikus forradalom” játszódik le, amely a megkülönböztetések „új generációját” vezeti be. A hagyományos szociológiai megkülönböztetések megalapozási rangsorát tekintve, Luhmann indirekte azt állítja, hogy a társadalom/állam-megkülönböztetés volt a vezérdifferencia, amely lehetővé tette a szocialitás-értelmezés számára a további megkülönböztetések konstrukcióját: státus/kontraktus, közösség/társadalom, individuum/kollektívum, szociális/liberális, progresszív/konzervatív, statika/dinamika stb.

[39] Luhmann, 2002, 220.

[40] A magyar Luhmann-recepció történetéhez és tematikáihoz lásd Bangó – Karácsony, 2002; Bangó, 2004; Balogh – Karácsony, 2000.

[41] A magyar Luhmann-recepció elindítója, Pokol Béla vállalkozott arra, hogy Luhmann állammal kapcsolatos explicit nézetein – az állam mint a politikai alrendszer önleírása – túlmenve más luhmanni kategóriákkal is elemezze az államproblémát, differenciálva és elmélyítve ezzel az állam szociológiai fogalmának a meghatározását. A társadalom funkcionális alrendszereivel, így a politikai alrendszerrel és ezek spontán rendképződésével szemben az állam olyan szervezeti rendszer, amely tudatos rendszerképződést visz a politika önszerveződésébe, s így a politikában az állam révén válik lényegessé a spotán/tudatos rendszerképződés kettőssége. (Vö. Pokol, 1999) Pokol Béla szerint az állam egy más nézőpontú tematizálásban elhelyezhető az idődimenzióban, vagyis az időbeli differenciálódás folyamataiban is, amennyiben az állam szervezeti rendszerképződése mintegy kettévágja a politikai alrendszert, és így a tényleges államhatalomtól hermetikusan elzárt, a politikai alrendszer nem állami részében lehetővé teszi az ellenzéként létező politikai erőkkkel való együttélést. A modern társadalmakban, az állam és nem állam elhatárolásának következményeként, ennek csak további oldala a politikai alrendszer egészének szabad „entrópiakussága”, illetve az entrópia mindenkorai leépítése, ami az alrendszer rendezettségének felépülését teszi lehetővé. A problémához részletesen lásd Pokol, 1991.

Ami a magyar Luhmann-recepciót illeti, az államprobléma itt elvégzett elemzése egyúttal, jóllehet akaratlanul, rávilágít a luhmanni életműben rejlő folytonosságára is. Ezzel a tanulmány a cezúra és/vagy folytonosság vitában feltehetőleg ez utóbbi álláspont melletti érvek számát gyarapítja,^[42] persze csak akkor, ha a differencia-gondolkodásnak megfelelően az elméletalkotás folytonosságát nem pusztá linearitásként, hanem a probléma, jelen esetben a politikai (állam/politika) perspektivikus szerkezetébe történő behatolásként értelmezzük, tehát számolunk a perspektívák különbözőségében rejlő eredendő bizonytalanság kockázatával, a tárgy (megfigyelés) és megfigyelője viszonyának kontingenciájával, bizonyos szemantikai leírások újrahaznosíthatóságának lehetőségével. Ebben az értelemben állítható, hogy az 1984-es Soziale Systeme – a szociológiai rendszerelmélet fokozatos ki- és átépítésének^[43] a folyamatában – új perspektívába helyezve folytatta, azaz másként is láthatóvá tette az államprobléma értelmezését, de lényegesen nem módosította az ezzel kapcsolatos eredeti álláspontot.

E problémafelvetéshez igazodva tanulmányunkban a szinoptikus államfelfogás nézőpontjából a következő kérdésekre keressük a választ:^[44] A modern állam eszméjének és szemantikájának luhmanni interpretációja hogyan viszonyul a klasszikus európai államtani, államelméleti gondolkodás hagyományához, milyen pontokon kapcsolódik ehhez a hagyományhoz, mit hasznosít belőle, illetve mit és miért hagy figyelmen kívül? A rendszerszemléletű társadalomelmélet politikai államfogalma hogyan viszonyul az állam szinoptikus értelmezéséhez, milyen értelemben tekinthető hozzájárulásnak a szinoptikus elméletalkotáshoz?^[45]

A hatalmas luhmanni életműből az e kérdésekben megfogalmazott problémáknak megfelelően történik a rendszerelméleti államfelfogás rekonstrukciója szempontjából releváns írások kiválasztása. A szövegek értelmezése során módszerintézet az állam „lényegére” irányuló értelemkérdésben („Mi az állam?”) implikált problémásíkokhoz, illetve specifikus nézőpontokhoz (keletkezés/rendeltetés/felépülés) igazodunk. Az értelemkérdés nézőpontjaihoz igazodó tárgyalásmódot a hermeneutikai célszerűsége, a kifejtés szemléletességén túlmenően mindenekelőtt a kutatási tárgy, az államprobléma szerkezete teszi indokolttá.^[46]

[42] Az életműben meglévő folytonosság vagy/és cezúra vitájához lásd Karácsony, 2002, 236.

[43] A rendszerelmélet konstrukciójának folyamata „személytelen”. Vö. Bangó, 2002, 231.

[44] Az a kérdés, hogy a társadalomelméleti hagyomány szociológiai államfogalom-konstrukcióinak sorában, Luhmann államfelfogása vajon hol helyezhető el, és mennyiben jelent újat, eredetit a megelőző interpretációkhoz képest, külön vizsgálódást igénylő kutatási probléma, amelynek felvetésére, bemutatására itt a terjedelmi korlátok miatt még utalásszerűen sem vállalkozhatunk.

[45] A tanulmány e kérdések megválaszolásával végső soron a weberi megközelítést formális kiindulópontként elfogadó – az elmélet kidolgozási folyamatába a jogtudományi és szociológiai államtani hagyomány paradigmatis kísérleteit kritikailag beépítő – szinoptikus államelmélet és a luhmanni államinterpretáció összehasonlítása néhány lehetséges szempontjának a megfogalmazására vállalkozik.

[46] Az értelemkérdés szerkezetéhez igazodva az evolúcióelmélet az állam keletkezésének (eredet/kezdet/változás), a rendszer- és kommunikációelmélet az állam rendeltetésének (hivatus/funkció) és felépülésének (szerkezeti alapelemek) a problémáját tárgyalja.

POLITIKAI VAGY JOGI ÁLLAMFOGALOM

A szociális rendszerek elméletének egyik részelméletként kidolgozott politika- és államfelfogás nem pusztán szakít a hagyományos társadalmak szemantikai készletével, hanem, mint arra korábban utaltunk, elvitatja az érvényességet, az alkalmazhatóságot az újkori-modern államtanok elméleti hagyományától is, amely az európai politikai társadalmak számára szemantikailag lehetővé tette a funkcionális differenciálódás formájára való átállást, az újkor e strukturális katasztrófáját.^[47] Ezzel a szociális rendszerek elmélete, a hagyományos államtani előfeltevések tehertételétől megszabadulva, zavartalanul vállalkozhat az államprobléma újrafogalmazására és az államtani szemantika megújítására.

A modern társadalmak keletkezése szempontjából döntő struktúraváltozást – az e változással együtt keletkező és abban közreműködő – politikai elmélet fogalmilag a társadalom és állam megkülönböztetésének, és az államazonosság ehhez kapcsolódó egységformulájának (állam mint egységes rendszer) a bevezetésével ragadta meg. A megkülönböztetés- és identitás-tézis által nyitott értelmezési lehetőségeket azonban a forradalmak után következő mintegy kétszáz évben teljesen kimerítette. Luhmann kritikai értelmezése szerint a „szuverén állam kora modern elméletében megalapozott” politikamegértés, a funkcionális differenciálódás folytán bekövetkező változások – vagy másként: a strukturális és szemantikai síkok evolúciós eltolódása – következtében, már nem alkalmas sem eredeti – az abszolút államra –, sem pedig módosított – a jogállamra, illetve a jóléti államra orientált – formájában a politikai problémájának funkció- és struktúraadekvát megfigyelésére és leírására.^[48] Ennek szellemében írja, hogy az újkori-modern politikai gondolkodás fogalmai „jelentős mértékben elöregedtek. Európa politikai szemantikáját a 18. század második felében még egyszer alaposan átdolgozták, ám azóta majdhogynem változatlanul érvényes. Úgy tűnik, egyedül a szociális állam és jóléti állam jelentik az újdonságot. Egyébként megelégedtek a hallgatolagos jelentéscserével, mindenekelőtt az állampolgár viszonyainak állam általi közvetlen (rétegtől független) szabályozására történő átmenet okán. Ezen feltehetőleg a gyorsaság mit sem változtathat, azonban alig-

[47] Luhmann] 1987a, 19. Luhmann a „vertikális stratifikáció társadalmi differenciálódása forma-típusának a horizontális funkcionális differenciálódásba történő „átbillenését” (Umkippen)” minősíti az újkor katasztrófájának. A differenciálódási forma megváltozása ugyanis forradalmak és háborúk formájában variálja és szelektálja azokat a kommunikációkat (!), amelyek lehetővé teszik, hogy a modernitás specifikus funkciók köre rendeződő szerkezeti mintázata rend-formában stabilizálódjon. A további fejtegetések megértése szempontjából döntő rendszer- és evolúcióelméleti álláspont elemzésre a terjedelmi korlátok miatt nem térhetünk ki, de nem is szükséges, hiszen ezt a magyar Luhmann-recepcióban már minőségi és mennyiségi szempontból egyaránt komoly terjedelmű irodalom tárgyalja, sőt az egyetemi oktatás szerves részévé válva írott tananyagként is rögzült. A teljesség igénye nélkül különösen lásd Bangó, 2004; Balogh – Karácsony, 2000; Karácsony András: *Filozófia – társadalomelmélet*. Budapest, 2007, Rejtjel.

[48] Vö. Luhmann, 1981, 48. A modern állam hármas tagolású fejlődéstörténeti tipológiájának konstrukciója, az abszolút állam, a jogállam és a jóléti-szociális állam típusainak meghatározása és leírása során Luhmann teljes mértékben figyelmen kívül hagyja a totális állam és totalitárius uralom (totalitarizmus) fogalom párral jelzett problematikát.

hanem ajánlatos lenne a politikai fogalmak ezen anakronizmusát a használatuk során ugyancsak reflektálni.”^[49] Ennélfogva a 16–17. és a 18–19. század politikaelméletei, amelyek tehát a modern állam kialakulásával és struktúraváltozásaival párhuzamosan jöttek létre az államfejlődés konstitutív elemeiként, már csak a „maradvány elmélet” státusára tarthatnak igényt.^[50]

Ez szemantikai előregedés nyomja rá bélyegét az „államtudomány, államtan, államelmélet, politikatudomány” jelenkori helyzetére is, amit Luhmann szerint az állam és politika viszonyának fogalmi tisztázásával kapcsolatos kutatások és viták teljes szétesettsége, a teoretikus perspektívák szétforgácsoltsága jellemez. Az állammal foglalkozó tudományok zavarodottsága és kiúttalansága elérte végső, tovább már nem fokozható szintjét, a helyzet azonban nem kilátástalan. A politikai szemantika megújításának, újraszervezésének ugyanis a modern társadalmak funkcionális differenciálódásának jelenlegi fejlettségi fokán egyfelől adottak a strukturális előfeltételei, amelyek nyilvánvalóvá teszik a hagyományos megközelítés alkalmatlanságát, másfelől adottak az új helyzet ideológia- és politikamentes^[51] megragadásának a szemantikai előfeltételei is a szociológiai társadalomelmélet rendszerelméleti változatának a kialakulásával, amely a differencia-nézőpont radikalizálásával nemcsak az ideológia-gyanújának kivédésére képes, hanem a politikaelmélet újraírására is.

A szociológiai rendszerelmélet a helyzet megoldásaként, s ezt Luhmann újra és újra hangsúlyozza, „a társadalom fogalmában rejlő tulajdonképpeni problémából” történő kiindulást javasolja, s ezzel implicite a következőket állítja: a 20. századi jogtudományi államtanok szemantikailag azért avultak el, mert elvették ezt a kiinduló pontot, azaz társadalomelméletileg nem reflektáltak a szocialitás problémájára. Schmitt államelméleti fordulópontot jelentő tézisének („Az állam fogalma előfeltételezi a politikai fogalmát”^[52]) a szociologizálásával ez a kiinduló problematika átírható, pontosabban: „tovább” fordítható a következő axiomatikus állításra: „Az állam és a politikai fogalma előfeltételezi a társadalmi fogalmát.” Az így nyert rendszerelméleti tézis – a modernitás új szerkezeti helyzetére tekintettel – radikális szakítást jelent a társadalmat „politikai társadalomként” értelmező hagyományos felfogással, amely elsősorban a politikafilozófia liberális és konzervatív változataiban él tovább.^[53]

Mielőtt azonban tovább lépnénk a politikai fogalmának rendszerelméleti elemzéséhez, térjünk vissza Luhmann korábban említett teoretikus döntéséhez. Eszerint struktúra- és funkcióadekvát módon – ami az elméletalkotás normativitásának összefüggésében értelmezve azt jelenti: a rendszer-, evolúció- és kommunikációelméleti előfeltevésekkel, illetve a választott módszertannal,

[49] Luhmann, 1981, 319.

[50] Vö. Luhmann, 1981, 12–18.

[51] A politikai rendszer önmegfigyelésére és önleírására szolgáló, hagyományos – azaz újkori-modern értelemben vett – politikai ideológiák és utópiák, különböző kombinációikban és típusváltozataikban, egyaránt az egységsemantika (identitás/differencia/identitás, egész/rész, társadalom/állam) elkötelezettjei.

[52] Schmitt, 2002, 15.

[53] Luhmann, 2002, 7–8.

fogalomalkotási móddal összeegyeztethetően – csak a politikai rendszer nézőpontjából lehet megfigyelni és leírni az államfenomént. Ebben a vonatkozásban az állammal kapcsolatos luhmanni fejtegetések mindegyike – s ennyiben a hatalmas életmű témánk szempontjából fontos részei lényegében azonos álláspont-ról tanúskodnak – annak az axiomatikus tézisnek a bizonyításai, mely szerint az autopoietikus szociális rendszerek elméletével kizárólag az állam politikai fogalma egyeztethető össze, így az állam jogi szerkezeti meghatározottsága és ennek jogász-jogtudományi értelmezése nem pusztán alárendelt szerepet játszik az államprobléma tisztázásában, hanem azt lényegében egy strukturálisan-szemantikailag helytelenül pozicionált megközelítésnek kell tekinteni. Luhmann negatív értékítélete alapján azt lehetne mondhatni, hogy a jogi államfogalom az újkori-modern államelméleti gondolkodás félreértésévé vált,^[54] és valódi meggyőzőerő híján pusztán azért tartja még mindig makacsul elméleti pozícióit, mert az államtan művelői nem voltak képesek a szociológiai – értsd: rendszerelméleti – felvilágosodás nézőpontjából ellenőrizni és átértelmezni saját helyzetüket és teljesítményeiket. „Mint korábban – írja ennek szellemében –, az államelmélet megelégszik az államnép, államterület, államhatalom triászával anélkül, hogy akár csak rákérdezett volna e szentháromság egységére. Az eredeti »trinitárius« egységkoncepció hiánya egyúttal a »jogállamot« is becementezte; ez rejtett utalás arra, hogy a politikai rendszer önleírásának egységfogalmát egy másik funkciórendszerrel kell kikölcsönözni, nevezetesen a jogrendszerrel. Az egységfogalom a jogi személy fogalmában (tudniillik az állam jogi fogalmában – Cs. K. L.) rejlik.”^[55]

A társadalomelméletet átfogó kifejtésének szánt, lényegében a második főműnek tekinthető *Die Gesellschaft der Gesellschaft* megírásával párhuzamosan keletkezett, de csak Luhmann halála után publikált *Die Politik der Gesellschaft*-ban az államfogalom meghatározásának szentelt hatodik fejezetben (*Der Staat des politischen Systems*) mindenekelőtt megismétli az államtannal kapcsolatos korábbi álláspontját, jóllehet némileg differenciáltabban, a negatív értékelésen enyhítve, és látszólag az államelméleti hagyományhoz történő konstruktív csatlakozás igényével. A módosított álláspont szerint az államfogalom három szükségszerű eleme közül az államnép a „nyugtalanságot” képviseli, az államhatalom „mint a néptől megvont, korlátok közé kényszerített (arretieren) hatalom” pedig a „rendet, amelyre újra és újra visszanyúlhatnak”.^[56] Az államterületről – amellyel az államtan az állam fizikai-térbeli feltételezettségének és az európai territóriumok újkorban lejátszódó állami pacifikálásának a tényszerűségéből^[57] kiindulva a területi körülhatárolhatóság politikai-jogi feltételeit problematizálja – itt, mint önmaga kommunikációjára képtelen értelemmentes realitásról, nem esik szó.

[54] Vö. Luhmann, 1993, 417.

[55] Luhmann, 1987c, 7–8.

[56] Luhmann, 2002, 191.

[57] Az európai területi állam stabilizálódása a 15. században ment végbe, amikor a háborúindítás jogát az állam a politikai és jogi hatalom központosításával monopolizálta, s ezáltal világosan megkülönböztethetővé vált a háború és a béke. (Vö. Luhmann, 2002, 195.)

„Amilyen egyszerűen interpretálható ez a differencia (tudniillik az államnép/terület és az államhatalom megkülönböztetése – Cs. K. L.), olyannyira tisztázatlan marad, hogy ezen elemek összefoglalásával, a fogalom egységével mit kell vajon megjelölni.” Itt az államtani hagyományban az államfogalom pontosítására irányuló három paradigmaticus megoldás közül kettőt nevez meg: a jogfogalomra (Hans Kelsen) és a szervezetfogalomra (Hermann Heller) történő visszavezetést, amelyek azonban Luhmann szerint nagyon is vitatottak és nem, vagy csak korlátozottan csatlakozóképesek.^[58] A társadalom/állam-megkülönböztetést előfeltételező redukciók azzal, hogy a fogalom- és elméletképzést e megkülönböztetés nézőpontjából hajtják végre, nem képesek megfelelően problematizálni a politikai rendszer társadalomra vonatkozását. A Heller-féle redukcióval szemben Luhmann némileg elnézőbb, amennyiben szerinte az állam „szervezett döntési- és hatéységként” történő meghatározása a politikafogalom megfelelő kitérítése irányában mutat. Heller államfogalma ugyanis két vonatkozásban is lehetővé teszi, hogy politikáról beszéljünk: a politika nemcsak „az állam mint egész feletti uralmat” jelenti, hanem államhatalom különféle politikai részcélokra történő felhasználását is. A helleri államfogalom azonban még így sem képes számot vetni a politikai rendszer társadalomra vonatkozásával.^[59]

A harmadik lehetőséget, a politikai fogalmára való visszavezetést (Carl Schmitt) nem említi, a politikaira és jogira történő együttes, szinoptikus visszavezetés lehetőségét (Max Weber) pedig kezdettől fogva – mint az elméletalkotás logikájával, vagyis a differencia-gondolkodással, az autopoietikus rendszer fogalmának a konstrukciójával nem összeegyeztethető alternatívát – eleve kizárja. Weber szubjektum/tudatfilozófiai megalapozottságú cselekvéseméletét, cselekvés-nézőpontból és -fogalmakból konstruált szociológiai államfogalmát olyan teoretikus pozícióként értékeli, amely nem egyeztethető össze semmilyen vonatkozásban a rendszerelmélettel, mert a társadalom politikai rendszerének önleírására szolgáló formulaként az állam-tényállás csak kommunikációelméletileg értelmezhető: „Következésképp, szemben Max Weber felfogásával, az állam realitása nem az egyes ember tudatában alapozódik meg, aki cselekvésének értelmét az államra orientálja; hanem a politikai rendszer államként írja le önmagát, ha az állam-formulát alkalmazó kommunikációkat mint érthetőket értékeli és megértik (ami emellett mindig konkrétan az egyes ember tudatában megy végbe). Az államra vonatkozó kommunikáció nemcsak tudatot akar generálni; további kommunikációkat akar vezérelni, és ebből ered a kollektív fogalmak általi szintézisre irányuló szükséglet.”^[60]

[58] Uo.

[59] Vö. Luhmann, 1987c, 99. Ugyanakkor a politika és a jog strukturális kapcsolódásának elemzése során kritika nélkül veszi alapul Heller államfogalmát. (Vö. Luhmann, 2002, 392.)

[60] Luhmann, 1987c, 78. Az államtani hagyományhoz való viszonyt illetően ezen a ponton egyértelművé válik, hogy Luhmann a politikai államfogalom versengő konstrukciói közül csak Heller meghatározását tartotta bizonyos vonatkozásban összeegyeztethetőnek a rendszerelméleti nézőponton, Weber és Schmitt felfogását, mint láttuk, minden vonatkozásban alkalmatlannak nyilvánította és elutasította. °

A szociológia és az államtan viszonyát, munkamegosztását illetően Luhmann a következő, a dolog természeténél fogva végleges álláspontot alakítja ki: A szociológiai rendszerelmélet képes arra, ami az államtanak kétszáz éven keresztül nem sikerült: struktúra- és funkcióadekvát módon meghatározni az államfogalmat, azaz megmondani, hogy az államról szóló kommunikációban ténylegesen mit jelölnek ezzel a fogalommal. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az általános államtanak fel kellene oldódnia a politikai szociológiában. A szociológiának ugyanis a fogalom-meghatározáson túl, azzal együtt, meg kell tudni magyaráznia, hogy „miért beszélnek »államról«, miért alkalmazzák ezt a fogalmat a kommunikációban; ráadásul nyilvánvalóan nem túl nagy megértési nehézségek nélkül”.^[61] E kommunikációs paradoxon feloldására a szociológiai rendszerelmélet lényegében a politikai fogalmának újra meghatározásával tesz kísérletet,^[62] s ezzel pozitív módon kapcsolódik a lényegét érintően interpretatív kiigazításokra szoruló európai államtani hagyományhoz, a következő pontokon: (a) Az államtani „szentháromságot” Luhmann az államnép(terület) és államhatalom megkülönböztetésévé, azaz differenciává értelmezi át, s azt állítja, hogy míg „a terület és a nép fogalmai – még ha nem is kvantitatív módon – tapasztalatiilag definiálhatók”, addig „az államhatalom fogalma rejtélyes marad. Miközben az államterület a földgolyón megfelelő világossággal kijelölhető és az államnépet a 18. századtól, a rendi tagolódásról való lemondás óta, pusztán konstrukcióként tárgyalják, az államhatalom fogalma tisztázatlan maradt. Mindenesetre már nem lehet a jogászai államtanulással pusztán hozzárendelési sémaként tárgyalni (habár ezt a funkciót is átveszi).” Ugyanakkor a fogalom meghatározásához „nem elegendő az államhatalom gyakorlásának eszközeire, mondjuk a hadseregére és a rendőrségre (nevezetesen az erőszakalkalmazás/kényszerítés szervezeti eszközeire: Cs. K. L.) utalni”.^[63] Ezzel ugyanis nem fedik le az állam tevékenységi körének teljességét, másrészt bármily nélkülözhetetlen eszközökről is legyen szó, a tipikus mozzanat éppenséggel a nem alkalmazásukban van. (b) Az államhatalom rejtélyének a kulcsa a politikai problémája és fogalma, amelyet rendszer-, evolúció- és kommunikációelméleti összefüggésbe helyezve kell újraértelmezni. Az államelméleti fogalomalkotás számára a politikai problémája csak akkor oldható meg, ha az erőszak/hatalom (Gewalt) fogalmát a szociológiának sikerül az eddigieknél lényegesen magasabb absztrakciós

• Ebből következik, hogy az államfogalom meghatározása során a politikai és jogi rendszerre történő szinoptikus redukció kizárt lehetőség. Azonban mint látni fogjuk, a reális államok tapasztalati evidenciaként adott „két-lényegűségével”, avagy a funkciódifferencia-paradoxonjával, az elméletkonstrukció egy későbbi fázisában – amikor az autopoietikus rendszerek érintkezésének, összekapcsolódásának a tényszerűségét kell értelmeznie – Luhmannak számot kell vetnie. Erre a rendszerek, a szociális rendszerek, valamint a társadalmi rendszer funkcionális részrendszereinek az érintkezését mint strukturális kapcsolódásokat tárgyaló 10. fejezetben (Strukturelle Kopplungen) kerül sor. (Vö. Luhmann, 2002, 388–392.)

[61] Uo.

[62] „Az államról szóló beszéd a maga részéről oly annyira bevett, megszokott, hogy elméleti levezetés nélkül is elboldogul.” (Luhmann, 2002, 190–191.)

[63] Luhmann, 2002, 192. Ebben az értelemben az állam eszköz felőli szociológiai meghatározás sem a megfelelő módon specifikus.

szinten tisztázni, s ezzel képes megteremti az államelmélet számára a társadalmi rendszerhez való kapcsolódás lehetőségfeltételeket.

Luhmann négy pontban foglalja össze az államelmélet – s egyáltalában az államtudományi megismerés – szociológiai megalapozását lehetővé tevő megfontolásokat, amelyek alapján helyes megvilágításba állítható az erőszak/hatalom (Gewalt) fogalma. (a) Az erőszak/hatalom csak paradox fogalomként határozható meg, mert negatív önreferenciát tartalmaz: „Az erőszak az erőszak kiűzésére szolgál. Az erőszak fogalmában az erőszak kizárása eleve bele van foglalva. A fogalom maga megjelöli mind a kizáró, mind a kizárt erőszakot.” Ehhez persze hozzá kell tenni: csak akkor, ha a fogalom jelentésében rejlő kettőséget, a pusztán „állati” erőszak és a hatalom közötti megkülönböztetést reflektáljuk. (b) A legitim és illegitim erőszak/hatalom konstitutív megkülönböztetésén alapuló államhatalom (Staatsgewalt) fogalma azáltal oldja fel az erőszak-paradoxont, hogy „az államhatalom számára posztulálja a legitimitást.” Ennek megfelelően a legitimitás strukturális –nem pedig normatív-argumentatív – fogalma képezi az államhatalom fogalmi ismertetőjegyét. (c) A kizáró és kizárt erőszak problémájának „eredeti” helye a társadalmi rendszer, nem pedig valamiféle előfeltételezett politikai rendszer. (d) Az intézményesült államhatalom az államterületen belüli konfliktusokban büntető, az állam területen kívüli, államok közötti konfliktusban a háború indítás jogával felruházott hatalom. Az állam, mint büntető hatalom, az erőszak önreferenciájának kifejeződése, mert „megadja a lehetőséget, hogy parancsai semmibevételére anélkül reagáljon, hogy valami más lenne a célja, mint éppen ez.”^[64] Bár Luhmann ezt így nem írja, a gondolatmenet szerint azonban az államnak, mint háborúra képes és *jus bellivel* felruházott hatalomnak, ugyancsak az erőszak önreferencialitását kell kifejeznie az államközi kapcsolatokban. „Ha ezek a megfontolások helyesek, az államelmélet az erőszak/hatalom fogalmával vonatkozik a társadalmi rendszerre... A szabad erőszakossággal szemben a szabályozható, kondicionálható erőszak intézményesítésének a társadalmi nélkülözhetetlensége egyúttal magyarázza azt a megszokást, sőt magától értetődőséget is, amellyel minden további fogalmi tisztázás nélkül az »államok« egzisztenciájából indulunk ki.”^[65]

A fogalomalkotásnak ezen a pontján Luhmann, bár nem akarva, de egyértelműen az európai államtani hagyomány másik nagy, Max Weber és Carl Schmitt által reprezentált vonulatához kapcsolódik. Ez a kapcsolódás annak ellenére felismerhető, hogy a rendszerelméleti fogalmiság más, absztraktabb síkjára helyezve átírja a politikai és az állam fogalmait.^[66]

[64] Luhmann, 2002, 194.

[65] Luhmann, 2002, 195.

[66] Vö. 60. lábjegyzet.

A POLITIKAI FOGALMA RENDSZERELMÉLETI NÉZŐPONTBÓL

A rendszerelmélet szociológiai államfogalmának rekonstrukciójában tehát a politikai fogalma s annak jelentésváltozása konstitutív szerepet játszik. Ennyiben tehát a megalapozás schmitti logikáját követi, függetlenül attól, hogy a politikai fogalmának szemantikai elemzése során Luhmann kifejezetten nem hivatkozik Carl Schmitt sokat vitatott, híres fogalomalkotására, sem a politikaira (das Politischen) sem a politikai és a politika (die Politik) megkülönböztetésére, és persze arra sem, hogy a politikai jogtudomány államtana milyen szerepet játszott, illetve játszik a modern jogállami szemantika korrekciójában és újraírásában. Bár több helyen más összefüggésben megemlíti ugyan a művet, ez azonban többnyire illusztratív jellegű. A politikai fogalmával, s feltehetőleg a szerző személyével szembeni ambivalenciát jelzi, hogy a fogalom rendszerelméleti meghatározását nem alkalmazza következetesen. Ez különösen szembeötlő a *Die Politik der Gesellschaft*-ban, ahol egyrészt alig használja, jóllehet a mű kompozíciójában (fejezetek tagolásában) tetten érhető, másrészt nem található egyértelmű utalás a politikai *Staat und Politik*-ban kidolgozott fogalmára. Luhmann ebben a tanulmányában a politikait differenciafogalomként, mint a politika és az állam megkülönböztetését határozta meg; a politikai fogalma egyfelől a politikai kommunikációban – pozitív vagy negatív referenciaként tematizálva – lehetővé teszi a politikai megkülönböztetését a nem-politikaitól,^[67] másfelől jelzi a politikai rendszeren belüli rendszerképződés fokát, a politikai rendszer funkcionális autonómiájának kibontakozását. Egyébként itt ugyancsak Schmitt politikai államfogalmának indirekt kritikájaként és az attól való elhatárolódásként értelmezhető Luhmann áttételes megjegyzése, amikor például a jogászai államfogalom kritikájának és az államtan szemantikai zűrzavarának megszüntetése érdekében a rendszerelmélet „szolid” funkcionális politikaértelmezését (kollektíve kötelező döntés) ajánlja kiindulópontként: Azzal, hogy a politikai rendszer önleírásának egységfogalmát a jogállam-szemantika a jogrendszertől kölcsönzi, „A politika fogalmát újra és újra arra bátorítják, hogy váljon le az államfogalomról anélkül, hogy tisztáznák, hová is sodródik.”^[68]

A politikai fogalmának jelentését, illetve jelentésváltozásait Luhmann a társadalmi rendszer strukturális és szemantikai evolúciójának az összefüggésében, a differenciálódási formákhoz, illetve az egyes formák (szegmentáris/stratifikációs/funkcionális) által meghatározott korszakokhoz, társadalmakhoz rendelve tárgyalja, tematikailag az államprobléma kifejtésének az összefüggésében. A politikai rendszer evolúcióját, annak szakaszait, formáit a hatalom államvonatkozásának formáihoz igazodva írja le, s ennek megfelelően tesz különbséget a politikai *régi és új* jelentése között, amellyel egyúttal tudásszociológiailag datálja a modern politikai elmélet születését is. Itt tehát az a kérdés, hogy a politikai fogalma mikor válik a teológiai-természeti nézőponttól függetle-

[67] Vö. Luhmann, 1987c, 79.

[68] Luhmann, 1987c, 78. Itt, terjedelmi okokból, csak erősen rövidített és leegyszerűsített formában mutatjuk be a politikai fogalmának rendszerelméleti kifejtését.

nedő elméleti vizsgálódás tárgyává, azaz olyan politikai elméletté, amely képes a funkcionálisan elkülönülő politikai rendszer önmegfigyelésének és önleírásának a reflexiójára.

A politikai hagyományos, diffúz jelentése a szegmentárisról a stratifikációs differenciálódásra történő átmenetben jött létre, s a kialakuló városi-birodalmi politikai centralizáció kora újkor előtti formaváltozatainak a megfigyelését tette lehetővé. A háztartás/család (társadalom) és a város/civitas (politika) megkülönböztetésére épülő régi jelentés az úgynevezett hagyományos (archaikus, antik, középkori) politikai centralizmus történelmileg változó rendkonfigurációira vonatkozott, amelyekben a politikai hatalom központjai (központosított törzs/városállam/birodalom) a rétegződés és a centrum/periféria elkülönülések alapján jöttek létre. E hagyományos politikai szemantika Luhmann szerint semmilyen formájában nem alkalmas a modernitás új helyzetének a megfigyelésére és leírására.

A háztartás (oikos) és város (polis) központi megkülönböztetésére épülő régi politikai fogalom két szemantikai fejleményt tett lehetetlenné: egyfelől azt, hogy „a politikai rendszer” megjelölése számára kialakuljon egy megfelelő, „a mai, államra vonatkoztatott értelemben” konstruált „fogalom”;^[69] másfelől azt, hogy létrejöjjön „a társadalmi rendszer átfogó fogalma”.^[70] Ekkor még nem ismerték sem a társadalom átfogó fogalmát, sem a társadalom és állam, illetve a politika és az állam megkülönböztetését, s így a társadalmat per se politikailag integráltként, azaz „politikai társadalomként” fogták fel.

A politikai modern, differenciált jelentése a funkcionális differenciálódás formájával garantált társadalmi rendre való áttérés helyzetében, az újkorban alakult ki. A társadalom és politika fogalmainak konstrukcióját tekintve az újkori modernitás döntő szemantikai változást hozott a társadalom és állam megkülönböztetésével. A politikai új – a legitim és illegitim hatalom központi megkülönböztetésére épülő – fogalma a legitim hatalmat monopolizáló és reprezentáló modern állam keletkezésével alakult ki, s jelentéstartalma az államfejlődéssel – a modern politikai rendszer elkülönülésével és autonómmá válásával – párhuzamosan vált egyre komplexebbé. Ebben az értelemben a modern állam fejlődése a politikai rendszer funkcionális elkülönülésének és autonómmá válásának folyamatát írja le.

Az abszolút állam teoretikusai a 16. és 17. században a szuverenitástan keretében a politikai fogalmát elkezdték államra vonatkoztatott módon alkalmazni, s ezzel a meghatározással a politikai szemantika fokozatosan igazodott a társadalmi struktúrák változásához, anélkül azonban, hogy rendelkeztek volna „a társadalom átfogó rendszerének fogalmával.” A funkcionális differenciálódásra történő átmenet „egyik lehetséges útja – írja Luhmann – a politikailag szuverén területi államok elkülönülése, amelyek szuverenitás alatt most már nemcsak más politikai hatalmaktól való »függetlenséget« értettek, hanem a szuverén állam minden problémára kiterjedő abszolút illetékességét egy világosan lehatá-

[69] Luhmann, 2002, 8.

[70] Luhmann, 2002, 10.

rott területen, melyek megoldása politikailag központosított hatalmat követelt meg – beleértve a hadviselést! Eszerint a korai modernitásban az *univerzalitás* és *specifikáció* kombinációjának érvényre juttatásáról volt szó – a társadalom részrendszerei számára való funkcióterületek szerint tagolódó egyetemes illetékességről. És ez volt akkoriban az egyedüli lehetőség, hogy az „igazságháborúkat”, azaz: a vallási vagy tudományos kérdésekről folyó viták erőszakos lefolytatását megakadályozzák.”^[71] Az államot ekkor a külső pártosodással, a vallási-politikai konfliktusokkal szemben kellett semlegesíteni. A 18. és 19. században, a jogállam kialakulásának a korszakában az államot a belső pártosodással, a rendszeren belüli „tisztn” politikai konfliktusokkal szemben kellett semlegesíteni (depolitizálni) a jog (alkotmány) segítségével. Ezzel voltaképpen a jogállam kényszerítette ki a politikai fogalmán belüli különbségtételt állam és politika között. E változásnak megfelelően a „politikai fogalmát a 19. századtól kezdődően jóformán kizárólag államra vonatkoztatott módon fogták fel. Ez tette lehetővé a szervezett, tagság által elhatárolt politikai pártok keletkezését, tekintettel az állami hivatalokhoz való hozzáférésre a politikai célok érvényesítése érdekében.”^[72] Az állam azonban, hangsúlyozza Luhmann, a politikai rendszer önleírására szolgáló sémaként, nem szolgáltatja a politikai kimerítő meghatározását: „A politikát nem mint *államot*, hanem mint *államra való vonatkozást* határozzák meg. A politikai mindig államra, de sohasem csak államra orientált.”^[73]

AZ ÁLLAM MINT EGYSÉG- VAGY DIFFERENCIAFOGALOM

Luhmann szociológiai államfogalma tehát az államot nem a jogi, hanem a politikai rendszerhez tartozó jelenségként azonosítja. Az állam formula a 18. század óta áll rendelkezésre a politikai rendszer önleírása és egységének szimbolikus azonosítása számára. Luhmann szerint a „jogállam” a politikai rendszer olyan önleírása, amely elfedi azt a strukturális-funkcionális tényszerűséget, hogy a politikai és a jogi rendszer egymástól függetlenül végezi önfenntartó-önfelépítő műveleteit, azaz „külön rendszerek – és ez még akkor is így van ha a rendszerek önleírása (például a politikai rendszer esetében a jogállam-értelmezés: CS. K. L.) ennek ellentmond.”^[74]

A 18. század második felében és a 19. században az állam politikát és jogot rendszerbe foglaló egységfogalmát a jogállam-séma segítségével alkották meg. A jogállam-séma a jog és politika összefüggésének az abszolút állam korszakában elért megértését foglalta össze és haladta meg. A 19. század politikai és jogi vitái „éppenséggel a jog és politika államiságának premisszájából éltek”, és mint láttuk, e jogállami korszaknak terméke a politikai komplex fogalma is. Az államiság keretében a jog – állam általi – pozitívalódásának és a poli-

[71] Luhmann, 2002, 77–78.

[72] Luhmann, 1993, 414–416.

[73] Luhmann, 1987c, 79.

[74] Luhmann, 2002, 390.

tika – állam általi – demokratizálódásának folyamatai oly módon erősítették és támogatták egymást, és azt, „ami ma politikai rendszerként és jogrendszerként létezik, oly erősen formáltak”, hogy azóta is különös „nehézséget okoz két különböző, és ráadásul: műveletileg zárt, egymást nem átmetsző rendszert látnunk”.^[75] Luhmann szerint tehát az állam egységfogalmát a 18. századtól a jogállam-formulában rögzítették és kanonizálták, és ez a tradíció arra indítja az államproblémával foglalkozó tudományokat, hogy „egységes politikai és jogi rendszerként fogják fel” az államot, s hogy a hagyomány erejével igazolják „az állam egyszerre politikai és jogi fogalmát”.^[76]

A jogállam-formulában reflektált egység-tézisnek azonban nyilvánvalóak a belső korlátai: a politika ugyanis sohasem tudta magába foglalni teljesen a jogot, vagyis nem lehetett azt mondani: „ami a politikában jogilag meg van engedve, azt maga a politika határozza meg kizárólag politikai nézőpontokból; ...a jog nem más mint a politikára jellemző tehetetlenségi mozzanat, amely a politikát abban korlátozza, hogy túlságosan engedjen mulékony hangulatainak.” A jogállam-formulával tehát egyáltalán nem oldották meg a politika jog általi korlátozásának a problémáját, ugyanakkor az államfogalommal jelölt egységes rendszer feltételezésével elfedték azt a strukturális tényt, hogy nem egy, hanem két különböző funkcióval, kóddal és programmal rendelkező rendszerről van szó.

Azonban, írja Luhmann, az „állam fogalmában és különösen a jogállam-sémában megfogalmazott egységnézőpont történelmileg érthető. Többé-kevésbé adekvátnek számít egy olyan korszakban, amikor a jogrendszerben a jog pozitíválódását a (politikai) államra utaló jogforrástan segítségével kellett érvényesíteni, és amikor a politikai rendszernek olyan tevékenységi területet kellett kialakítania és az intézményesített (mindenekelőtt rendi) struktúrákkal szemben érvényre juttatnia, hogy a politika kollektíve kötelező döntések szakadatlan műveleti gyakorlataként szerveződhetett meg. Ám abban a mértékben, ahogyan ezt eléri, az egységnézőpont elveszíti meggyőzőerejét... Az államfogalom egy művi kapocsá válik annak számára, ami időközben már megmutatkozik a politikai rendszer és a jogrendszer saját dinamikájában.” A jogállam fogalma tehát egy olyan sémát bocsát az állam megfigyelőjének a rendelkezésére, „amely lehetővé teszi, hogy két *ellentétes* perspektívát egységként jelöljenek meg és civilizációs vívmányként ünnepeljék a politikai hatalom lebilincselését és a jog politika általi instrumentalizálását.”^[77]

A rendszerelméletnek azt kell tudatosítania az államtan képviselőiben, hogy egyik rendszer sem figyelhető meg és írható le a másik funkcióspecifikus nézőpontjából és kódjával, következésképp a jogállam-formula a rendszervonatkozástól függően mindig különbözőt jelent, s csupán azt juttatja kifejezésre, hogy

[75] Luhmann, 1993, 407.

[76] Uo. A szinoptikus államelmélet szerint nem a jogállam-formula teremti meg az állam egységfogalmát, hanem a klasszikus szuverenitástan formájában kidolgozott jogtudományi államelmélet, amely, jóllehet felismerte, de teoretikusan még nem reflektálta a modern állam funkciódifferencia-paradoxonként azonosított problémáját.

[77] Luhmann, 1993, 418.

az egyik a másik nélkül nem az lenne, ami, s hogy voltaképpen kölcsönösen élőködnek egymáson: a politika abból húz hasznot, hogy a jogban rögzített a jogos és a jogtalan megkülönböztetése, s ezáltal folyamatosan rendelkezésre áll az, ami érvényes jognak számít, a jog pedig abból, hogy a politika az egyértelműen rögzített, hierarchikus hatalmi viszonyokkal (kormány/ellenzék) békét teremt és garantálja a döntések kikényszeríthetőségét.

A megkülönböztetés melletti érvek közül Luhmann a két rendszer kódolásának különbözőségére, a műveleti kódok felcserélhetetlenségére vonatkozó érvet tartja a leginkább meggyőzőnek: a jogrendszerben nincs megfelelője a kormány/ellenzék, s ezzel a döntési alternatívák megkülönböztetésnek, még akkor sem, ha a jog érvényesítését az állami hivatalok végzik, amelyek szervezetenként a hatalom politikai-hierarchikus kódolásának megfelelően épülnek fel. „A politikai rendszerben, mihelyt a rendszer önmagát a saját funkciójára tekintettel (kollektíve kötelező döntések) figyeli meg, olyan döntési alternatívákról való elképzelések és politikai csoportosulások keletkeznek, amelyhez hasonló a jogrendszerben nincs és elképzelhetetlen. Kizárt, hogy a politikát úgy képzeljék el, mintha az a jogilag rögzített alkotmány folyamatos értelmezése lenne, s az is kizárt, hogy a jogrendszer működését a maga egészében politikai programok megvalósításaként fogják fel.”^[78]

Ennek megfelelően a politika és a jog a funkcióspecifikus autopoiétikus konstitúció szintjén (funkció/kód/program) különböző rendszerek, így egymás számára csak mint környezet jelennek meg.^[79] A politika és a jog nem kommunikálhatnak a környezetükben lévő részrendszerekkel, így sem egymással, sem a gazdasággal, a tudománnyal, a művészettel, a neveléssel, a vallással, de ezekhez – saját fennmaradásuk és autopoiézisük fokozása (információszerzés/feldolgozás) érdekében – mint környezeti feltételekhez tudniuk kell alkalmazkodni. A kölcsönös alkalmazkodás mechanizmusának a leírására Luhmann a strukturális kapcsolódás (strukturelle Kopplung) fogalmát vezeti be. A rendszerek ilyen kapcsolódások közvetítésével úgy képesek a környezethez (azaz más rendszerekhez) alkalmazkodni, hogy az érintkezés során is csak a saját funkcióspecifikus kódjuk (kormány/ellenzék; jogszerű/jogszerűtlen) alapján figyelik meg a környezetüket, s így szereznek információt belső műveleteik számára.

[78] Közbevetőleg itt érdemes megjegyezni, hogy a politikai rendszer kódolása esetében Luhmann ugyanazzal a problémával küzd, mint Carl Schmitt. A többi funkcionális részrendszer kódja vagy eleve érték-megkülönböztetés (igaz/hamis; szép/rút; jogszerű/jogszerűtlen) vagy közvetlenül átirható érték-megkülönböztetéssé (fizet=hasznos/rentábilis/nem fizet=káros/nem rentábilis): a politikai rendszer kódja azonban nem érték-megkülönböztetés, hanem a hatalom legitimitásának előfeltételezése (államfogalom) alapján megfogalmazott strukturális megkülönböztetés. Ez analóg Schmitt politikai fogalmával, amelyben a barát/ellenség-megkülönböztetés nem érték-megkülönböztetés, hanem egzisztenciális megkülönböztetés, azaz a társadalom tényleges kollektív ellencsoportképződései szerkezetének, az egyesülés és szétválás mindenkorinak a megjelölésére szolgál, szemben a többi szellemi-tárgyi terület érték-megkülönböztetéseivel

[79] A modern államfejlődés jogállami korszakában a jog pozitíválása és a politika demokratizálása kölcsönösen támogatja egymást és azt, „ami ma politikai rendszerként és jogrendszerként létezik, oly erősen formálta, hogy nehézséget okoz két különböző, és ráadásul: műveletileg zárt, egymást nem átmetsző rendszert látnunk.” (Luhmann, 1993, 416.)

Luhmann tézise: az európai államelmélet szemantikai hagyományában a funkcionális differenciálódás evolúciós szintjét elérő politikai és jogi rendszer strukturális kapcsolódásának kialakulását értelmezték „államként”, és tévesen – azaz nem funkció- és struktúraadekvát módon^[80] – mind a politika, mind a jog „lényegét” az „államiságban” ragadták meg. Az újkori-modern államszemantikában, mint azt a jogállam-formula elemzése is megmutatta, összemosódik a funkcionális részrendszerek funkcióspecifikus-autopoiétikus konstitúciója és a környezetükkel való strukturális kapcsolódása közötti alapvető különbség, s a társadalom és állam megkülönböztetése, illetve az állam identitásának (politikai-jogi egységének) feltételezése alapján orientálódva egyszerűen elhibázzák a politika és a jog társadalomra vonatkozásának a szerkezetét, amelyet azok a saját rendszer/környezet-differenciájukkal és funkcióspecifikus műveleti módjukkal (kód/program) hoznak létre. Ennek következtében félreértik a modernitás alaphelyzetét, a társadalmiban rejlő „tulajdonképpeni problémát”, tehát azt, hogy a társadalmi már semmilyen értelemben nem ragadható meg államra vonatkoztatott módon, csak a politikai. Luhmann meg van arról győződve, hogy a rendszer- és evolúcióelmélet a funkcionális részrendszerek funkcióspecifikus-autopoiétikus önfelépülése és a környezetükkel való strukturális kapcsolódása közötti különbséget fogalmilag a lehető legmagasabb absztrakciós szinten egzaktan kidolgozva meg tudja szüntetni a több mint két évszázados államszemantikai zavart, s képes tisztázni, hogy mit is kell pontosan érteni az állam úgynevezett „két-lényegűségén”.

A politikai és jogi rendszer funkcióinak nézőpontjából „az állam fikcionális egység, hozzárendelési trükk, amelyet a politika és a jog különböző módon használhat. Az államvonatkozás így teszi lehetővé a perspektívák „vezető cseréjét” aszerint, hogy a tekintet a politikai rendszerről a jogra, vagy a jogrendszerről a politikára irányul. És pontosan ez a perspektíva*váltás* marad megfigyelhetetlen, ha az államot politikai-jogi egységként fogják fel.”^[81] Azonban az állam – amely „lényegét” tekintve két egymásra lefordíthatatlan funkcióspecifikus műveleti forma és önvonatkozású perspektíva fikcionális egysége – a politikai és jogi rendszer strukturális kapcsolódását nem akárhogyan, nem tetszőleges módon

[80] Vö. Luhmann, 1993, 414.

[81] Luhmann, 1993, 391. Az államot egy rendszerként leíró jogállam egység-formulájának elemzése kapcsán a megkülönböztetés mellett érvelve Luhmann azt írja, hogy az egyes műveletek, például egy törvény elfogadása a parlamentben, a megfigyelő számára csak azért rendelkezhetnek egyidejűleg politikai és jogi értelemmel, mert a műveleteket „mint eseményeket egységként lehet azonosítani, ámde ez semmit nem mond a rendszer egységéről”. A művelet mint esemény csupán „fiktív egység”, amelyet a megfigyelő még nem vonatkoztatott arra az eltérően kódolt rekurzív műveleti hálózatra a politikai és a jogi rendszerben, amely lehetővé teszi az egyes műveleteket. A törvény-elfogadás eseményének tehát külön előtörténete van a politikai és a jogi rendszerben. „Mert a törvény politikai előtörténete valami egészen más, mint az előzetesen fennálló jogi helyzet, amelybe a törvény beavatkozik és amely egyúttal az ilyen jogi változás lehetőségének a feltételeit rögzítette.” (I. m. 435.) A törvény elfogadását tehát egészen eltérően kódolt és programozott művelet-sorozatokat tesz lehetővé a politikai és jogi rendszerben, így a törvényalkotás jelentése nem magyarázható abból, hogy a megfigyelő az egyedi eseményt egységként azonosíthatja, azaz ebből nem következik semmi a két rendszer egységére nézve.

teszi lehetővé. Ehhez ugyanis, írja Luhmann, „szükséges egy művészi elrendezés (Arrangement), amely megengedi, hogy a mindenkori rendszeren belüli folyamatokban a jogot a politika nézőpontjából, de éppen úgy a politikát is a jog nézőpontjából figyeljék meg. Ezt az elrendezést 'alkotmány' néven ismerjük.”^[82] Az alkotmány fogalmával jelölt intézményesülés (Einrichtung) a 18. század második felében olyan történelmi újításként jött létre, amelyet rendszerelméleti szempontból evolúciós vívmánynak kell tekinteni. Rendszerelméletileg az alkotmány újszerűsége és valódi teljesítménye – szemben az újkori-modern alkotmány szemantika és alkotmánytan bevett értelmezéseivel – abban áll, hogy képes eleget tenni a politikai és jogi rendszer strukturális kapcsolódását fenntartó mechanizmussal szemben támasztott követelményeknek, és így képes a két rendszer szabadságfokát oly módon növelni „hogy mind a két oldalon lehetséges autopoioézisz és önszerveződés kezdődhet; és egyúttal a rendszerek kölcsönös irritációja nyomásának kanalizálása (és ezzel fokozása). A rendszerállapotok jövőbeli determinációját ráhagyják a mindenkori rendszerműveletekre, és egyúttal a kapcsolódási mechanizmus nyitási/zárási hatása úgy gondoskodik a „structural drift”-ről (Maturana), hogy hosszabb idő után a politika és a jog számára megszerveződött rendszerek olyan állapotokba kerülnek, miközben emlékezniük kell a saját történetükre, amelyek csak a kapcsolódás alapján magyarázhatók.”^[83] Ezért az alkotmány normatartalmainak megfelelő értelmezése – különös tekintettel az alapjogok és az államszervezet felépülésére, a döntési kompetenciákra vonatkozó szabályozások összhangjának a létrehozására – a strukturális kapcsolódással szembeni követelmények alapján lehetséges. Ezek alapján magyarázható az alkotmánymitológia, a legmagasabbrendűnek kikiáltott alkotmányos értékek iránti lelkesedés látens funkciója is. Míg tehát az állam identitása fikció, addig az alkotmányé, ehhez hasonlóan, pusztán proklamáció, mert az alkotmány azonossága „végül is csak szöveggyűjteményként (Textkonvolut) létezik. Másként mondva, el kell fedni, csupán arról van szó, hogy olyan formát kell intézményesíteni, amely kettősen olvasható, két oldalról különbözőképpen kezelhető anélkül, hogy *abból folyamatosan megoldhatatlan politikai konfliktusok keletkezzenek.*”^[84] Ezért aztán az alkotmánynak, bár egyszerre két nézőpontból olvasható, elsődlegesen politikai funkciója van, amelyet nem tulajdoníthatunk egy jogi szöveg, törvény teljesítményének. Ugyanis az „állam mint szervezett döntési- és hatásegység (Hermann Heller) alkotmányáról van szó. A politikai rendszer megtalálja a lehetőségeket, hogy a jogot politikai célok elérésének eszközeként igénybe vegye, és ehhez az államszervezetben számításba vett kommunikációs formákat- és utakat használja.”^[85] A strukturális kapcsolódás által lehetővé tett kettős olvashatóság és kezelhetőség tényszerűségéből azonban nem következik a kölcsönös instrumentalizálhatóság, a két rendszer oksági egymásra hatása (strukturális kapcsolata) csak a politika részé-

[82] Luhmann, 2002, 391.

[83] Luhmann, 2002, 391.

[84] Luhmann, 2002, 392.

[85] Uo. A jog politikai instrumentalizálásáról bővebben Luhmann, 1993, 416., 424–425.

ról jelenti a cél/eszköz-megkülönböztetés alkalmazását. Luhmann ezért itt nem azt írja, hogy a jogrendszer a saját funkcióspecifikus céljai elérése érdekében hasonlóképpen eszközként igénybe veszi a politikát, hanem pusztán azt, hogy a jogrendszer „a jogszerű/jogszerűtlen kód segítségével figyeli meg a politikai rendszert, még akkor is, ha ezt csak maga az állam teszi is lehetővé államilag szervezett bíróságok és hivatalos bírák formájában.” Ezzel az érveléssel kizárja, hogy az államot a jog szerkezeti elemeként (szervezet) és a jogfunkció előfeltételként, aktualizálásaként kelljen értelmeznie, kizárja azt a lehetőséget, hogy az államnak van funkcióspecifikus jogi „lényege” is, vagy fordítva: a jogrendszer funkciója, utalástöbbletként, magában foglalja az államra vonatkozás elemét is. Az alkotmány a politikai államhoz rendelődik, így elsődlegesen politikai és nem jogi alkotmány, következésképp a strukturális kapcsolódás során nincs és nem is lehet – a funkcionális egyenértékűségnek megfelelő – egyensúly politika és jog között. Az állam tehát a politikai rendszer funkcióspecifikus-autopoiétikus konstitúciójának nézőpontjából a rendszer önfenntartó-önfejlesztő műveleteibe folyamatosan visszavezethető önleírásaként kommunikatív *realitás*, a strukturális kapcsolódás nézőpontjából pusztán kommunikatív *fikció*. S amikor azt írja Luhmann, hogy az állam mint kommunikatív előállított fikció a politikai és jogi rendszer folyamatos találkozásának a „helye”, akkor tudnunk kell, hogy itt (ti. a strukturális kapcsolódás oksági értelmében) nem egyenrangú felek találkozásáról van szó, mivel az állam nem az hely, ahol a jogrendszer a saját funkcióspecifikus céljai érdekében instrumentalizálni tudná a politikát. „Az államban, mondhatnánk, a politika és jog folyamatosan találkozik – azonban oly módon, amely a mindenkorai rendszerek funkcióit és kódjuk megkülönböztethetőségét nem csorbítja. Minden egyes kommunikáció képes igényt támasztani relevanciára, tehát igényelheti, hogy egyszerre legyen politikailag és jogilag jelentős.”^[86]

Luhmann szerint az állam tehát azért nem gondolható el egyidejűleg a politikai és a jogi rendszer szerkezeti elemeként, azaz egységes rendszerként, mert ezt a lehetőséget a funkcionális részrendszerek autopoiétikus konstitúciójának a feltevése – pontosabban: a társadalmiban rejlő „tulajdonképpeni probléma” rendszerelméleti megoldása – kizárja, szükségszerű strukturális kapcsolódásuk pedig az egységnek pusztán a látszatát hozza létre.

*

Luhmann szociológiai rendszerelmélete az államot a politikai rendszer leírására és egységének szimbolikus azonosítására szolgáló formulaként, a politikain belüli megkülönböztetés egyik tagjaként határozta meg. A rekonstrukció során a szociológia és jogtudomány kompetencia-vitájának Luhmann által nem tematizált háttérösszefüggését is figyelembe véve nyilvánvalóvá vált, hogy a szociológiai rendszerelmélet az államelmélet jogtudományi megalapozásának és

[86] Luhmann, 2002, 392.

igazolásának átfogó kritikájára vállalkozott, s ennek keretében, a maga ironikus „dekonstruktív” módján szakítani próbált az újkori-modern államszemantikai hagyományban kidolgozott jogi és politikai államfogalmakkal, vagy a tényállást másként megfogalmazva: a rendszerelméleti álláspont helyességét igazolandó, megkísérelte át-, pontosabban felülírni azokat. Ebben az összefüggésben a bennünket leginkább érdeklő kérdés a szinoptikus államelmélet lehetőségének rendszerelméleti értelmezése. Feltételezésünk szerint, bizonyos pontokon és megszorításokkal, a szociális rendszerek államfelfogása összeegyeztethető a 20. századi államtani, államelméleti hagyomány paradigmaticus megközelítéseit egyszerre tekintetbe vevő szinoptikus államelmélettel. Itt azonban fontos megjegyezni, hogy a rendszerelméleti államfelfogás kidolgozásánál nem lehet és nem is illendő megállni a 19. századi törvénypozitivizmus kritikájánál, mint azt Luhmann teszi,^[87] s hogy nem elegendők és nem feltétlenül meggyőzőek a 20. századi hagyományra történő illusztratív hivatkozások sem. A szinoptikus megközelítés az államot egyszerre politikai és jogi fenoménként, a különböző, egymásra visszavezethetetlen és felcserélhetetlen politikai és jogi funkció kettősségében eleve mint paradoxont figyeli meg, és a modernitás strukturális tapasztalatai alapján feltételezi, hogy a politikai és a jogi funkció (kód/program), szemben a többi funkcionális részrendszer funkciójával, reflexív utalástöbbletként szükségképpen magában foglalja az államra vonatkozás elemét, s az állam mind a politikai, mind a jogrendszerben kommunikatív és szervezeti realitás. A politikai és jogi rendszer funkciója, a döntés és szabályozás, szemben a többi részrendszer (vallás, tudomány, művészet, gazdaság, nevelés) funkciójával, a társadalmi rend konstitúciójának lehetőségfeltételeire történő utalást az államra vonatkozás formájában tartalmazza, s ezzel a modernitás jelenlegi evolúciós szintjén életben tartja a funkciódifferencia-paradoxonként megfigyelt államproblémát. És ez mindaddig így is lesz, amíg a globalizálódó funkcionális differenciálódás korszakában a társadalmak államilag szervezett módon, területileg határoltan léteznek. A szinoptikus államelmélet ennek megfelelően az államot nem egység-, hanem differencia-fogalomként írja le. Luhmann szerint a „probléma, amelynek megoldásáról az államnak kellett gondoskodnia, mindenekelőtt a stabilitás és változás egyidejűségének világparadoxonja.”^[88] A szinoptikus megközelítés, a problémát jóval alacsonyabb absztrakciós szintre helyezve, egyszerűen arra keresi a választ, hogy az újkori-modern államtani, államelméleti hagyomány, a strukturális változásokkal együttthaladva, hogyan fedezi fel és reflektálja az államproblémát mint funkciódifferencia-paradoxont. Az állam differencia-fogalma konstrukciójával kapcsolatban felmerülő alapvető kérdés, hogy az államelmélet szinoptikus megalapozása és igazolása vajon milyen társadalomelméleti előfeltevések alapján képzelhető el, illetve a modern társadalomelméletek melyik paradigmájához illeszkedik.

[87] Luhmann, 2002, 436.

[88] Luhmann, 2002, 199.

IRODALOM

- Balogh István – Karácsony András (2000): *Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig*, Budapest, Balassi Kiadó
- Bangó Jenő – Karácsony András (szerk.) (2002): *Luhmann-könyv*, Budapest, Rejtjel Kiadó
- Bangó Jenő (2002): Emlékezések Niklas Luhmannra, In: Bangó Jenő – Karácsony András (szerk.): *Luhmann-könyv*, 213–233.
- Bangó Jenő (2004): *A luhmanni életmű panorámája*, Budapest, Rejtjel Kiadó
- Bangó, Jenő – Karácsony, András (hrsg) (2001): *Luhmanns Funktionssysteme in der Diskussion. Tagungsband der 1. Luhmann-Gedächtnistagung in Budapest, 15-16. September 2000*, Heidelberg, Verlag für Systemische Forschung
- Cs. Kiss Lajos (2002): Egy keresztény Epimétheusz. In: Schmitt, Carl: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*, Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 241–286.
- Cs. Kiss Lajos (2004a): A filozófia és szociológia kompetenciavitája – a tudásszociológia metafizikai teljesítménye, *Világosság*, XLV, 1. szám, 49–76.
- Cs. Kiss Lajos (2004b): *A jogtudomány eszméje és hivatása*, Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar
- Cs. Kiss Lajos (2004c): Állam, Politika, Erkölcs, In: Cs. Kiss Lajos – Karádi Éva (szerk.): *Az igazságosság dilemmái. Ünnepi kötet Földesi Tamás 75. születésnapjára*. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 80–105.
- Cs. Kiss Lajos (2004d): Találkozások Carl Schmitt-tel, In: Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*, Budapest, Gondolat Kiadó, 19–143.
- Cs. Kiss Lajos (2005): Elméletalkotási stratégiák az államelméletben, In: Szigeti Péter (szerk.): *Államelmélet, politikai filozófia, jogbölcselet, Országos tudományos konferencia, 2005, Leviatán* (különszám) Győr, Universitas-Győr Kht. 55–65.
- Cs. Kiss Lajos (2007a): Bevezetés. Hans Kelsen jelentősége, In: Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről*, Budapest, Gondolat Kiadó, 16–32.
- Cs. Kiss Lajos (2007b): A tiszta jogtudomány eszméje és hivatása, In: Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről*, Budapest, Gondolat Kiadó, 125–158.
- Cs. Kiss Lajos (2007c): A szociológiai államfogalom jogtudományi dekonstrukciója, In: Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről*, Budapest, Gondolat Kiadó, 326–366.
- Cs. Kiss Lajos (2009): Niklas Luhmann politikai államfogalma, In: Pethő László – Karácsony András (szerk.): *Identitások – Identitäten. A 75. éves Bangó Jenő köszöntése – Festschrift Bangó Jenő zum 75. Lebensjahr*, Jászberény – Budapest, Jászsági Évkönyv Alapítvány – ELTE ÁJK (Bibliotheca iuridica – Libri amicorum 32.) 137–158.
- Gephart, Werner (1993): *Das Recht im soziologischen Diskurs der Moderne*, Frankfurt am Main, Suhrkamp
- Kant, Immanuel (1991): Az erkölcsök metafizikája, In: Kant, Immanuel: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Ford. Berényi Gábor, Budapest, Gondolat Kiadó
- Karácsony András (2002): Egy provokatív életmű. Emlékezés Niklas Luhmannra, 1927–1998. In: Bangó Jenő – Karácsony András (szerk.): *Luhmann-könyv*, 234–240.
- Luhmann, Niklas (1981): *Politische Theorie im Wohlfahrtsstaat*, München – Wien, Kjuinter Olzog Verlag GmbH.

- Luhmann, Niklas (1984): *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*, Frankfurt am Main, Suhrkamp
- Luhmann, Niklas (1987a): „Distinctions directrices” Über Codierung von Semantiken und Systemen. In: Luhmann, Niklas: *Soziologische Aufklärung 4. Beiträge zur funktionalen Differenzierung der Gesellschaft*, Opladen, Westdeutscher Verlag, 13–31.
- Luhmann, Niklas (1987b): Die Unterscheidung von Staat und Gesellschaft, In: Luhmann, Niklas: *Soziologische Aufklärung 4. Beiträge zur funktionalen Differenzierung der Gesellschaft*, Opladen, Westdeutscher Verlag, 64–73.
- Luhmann, Niklas (1987c): Staat und Politik. Zur Semantik der Selbstbeschreibung politischer Systeme, In: Luhmann, Niklas: *Soziologische Aufklärung 4. Beiträge zur funktionalen Ausdifferenzierung der Gesellschaft*, Opladen, Westdeutscher Verlag, 74–103.
- Luhmann, Niklas (1987d): Der Wohlfahrtsstaat zwischen Evolution und Rationalität, In: Luhmann, Niklas: *Soziologische Aufklärung 4. Beiträge zur funktionalen Differenzierung der Gesellschaft*, Opladen, Westdeutscher Verlag, 104–116.
- Luhmann, Niklas (1993): *Das Recht der Gesellschaft*, Frankfurt am Main, Suhrkamp
- Luhmann, Niklas (2009): *Szociális rendszerek. Egy általános elmélet alapvonalai*, Ford. Brunczel Balázs, Kiss Lajos András, Budapest, Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet – Gondolat Kiadó
- Luhmann, Niklas: *Die Politik der Gesellschaft*, Frankfurt am Main, 2002, Suhrkamp.
- Pethő László – Karácsony András (szerk.): *Identitások – Identitáten. A 75. éves Bangó Jenő köszöntése – Festschrift Bangó Jenő zum 75. Lebensjahr, Jászberény, 2009, Jászszági Évkönyv Alapítvány*
- Pokol Béla (1988): *A szociológia új útjai*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Pokol Béla (1991): Rendezettség és káosz. A társadalmi entrópiáról. *Café Babel*, 1. szám, 36–47.
- Pokol Béla (2001): *A jog elmélete*, Budapest, Századvég Kiadó
- Pokol Béla (2004): *Szociológiaelmélet*, Budapest, Rejtjel Kiadó
- Schluchter, Wolfgang (1979): *Die Entwicklung des okzidentalen Rationalismus*, Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)
- Schmitt, Carl (2002): *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*, Ford., vál., szerk. Cs. Kiss Lajos, Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor
- Schmitt, Carl (1985): Staat als ein konkreter, an eine geschichtliche Epoche gebundener Begriff, In: Carl Schmitt: *Verfassungsrechtliche Aufsätze aus den Jahren 1924-1945*, Berlin, Duncker & Humblot, 375–385.
- Schmitt, Carl (2006): *Legitimitás és legalitás*. Ford. Mulicza Katalin, Füzesi Péter, Holczer Márton, Szabó Béla, Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor
- Takács Péter (1997): Az állam fogalma, In: Takács Péter (szerk.): *Államelmélet. Előadások az államelmélet és az állambölcselet köréből*, Miskolc, Bíbor Kiadó, 9–28.
- Takács Péter (2004): Az állam politikai fogalma, In: Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmitt-ről*, Budapest, Gondolat Kiadó, 168–180.
- Takács Péter (2009): *Általános államtan II*. Budapest, Kézirat